

ФОРУМ

Гвідо ГАУСМАН

У який спосіб можна написати сьогодні історію Першої світової війни?

Про українську перспективу в європейській історії Першої світової війни

(Пропозиції до дискусії)

Присвячую ці нотатки
світлій пам'яті
Василя Щетникова (1954–2013),
колеги й друга з Одеси

Існує багато варіантів написання історії Першої світової війни. Тут я хочу представити і розглянути лише деякі національні традиції й актуальні течії в історичній науці європейських країн (передусім Німеччини) для того, аби показати перспективи досліджень, що, на мій погляд, релевантні для актуальної історії Першої світової війни, і на основі цього висунути на завершення кілька пропозицій щодо вивчення історії цієї війни з урахуванням української перспективи.

1. Вражає, як багато нових популярних і наукових книг, присвячених сторіччю від початку Першої світової війни, опубліковано 2014 року в Німеччині, як багато музеїв представили відповідні експозиції (наприклад, виставки, приурочені до історії конкретного міста років Першої світової війни)¹. Федеральний

¹ Див., наприклад, Christopher Clark: Die Schlafwandler: Wie Europa in den Ersten Weltkrieg zog. München 2013 (на сьогодні цю роботу видавали 19 разів!). Оригінал англійською: The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914. London 2012; Oliver Janz: 14 – Der Große Krieg. Frankfurt et al. 2013; Herfried Münkler: Der Große Krieg. Die Welt 1914–1918. Berlin 2013; Gerd Krumeich: Juli 1914. Eine Bilanz. Paderborn 2013; Jörn Leonhard: Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkrieges. München 2014; Niels Werber, Stefan Kaufmann, Lars Koch: Erster Weltkrieg. Kulturwissenschaftliches Handbuch, Stuttgart/Weimar: Verlag J. B. Metzler 2014; Manfred Rauchensteiner: Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburger Monarchie 1914–1918. Wien et al. 2013.

президент Німеччини Йоахім Гаук запросив до Берліна вчених різних країн для дискусії на цю тему – подія, нетипова для Німеччини². Причини такого поживленого інтересу не зовсім зрозумілі. Перша світова війна у колективній пам'яті Німеччини не представлена так, як у Франції, Бельгії або Великої Британії³.

На ній нашарувався більш близький у часовому розумінні початок Другої світової війни 75-річної давнини, пов'язаний із повсюдним насиллям і німецьким комплексом вини та проблемою відповідальності, але ця тема не побачила рівноцінного наукового і суспільного резонансу. Перша світова війна є передусім так званою «пра-катастрофою» ХХ століття⁴. Вона стала початком усіх нещасть ХХ століття. Це означає, що Першу світову війну меншою мірою слід пов'язувати з контекстом ХІХ століття, із завершенням буржуазної епохи, а більше з контекстом першої половини ХХ століття, тобто звертаючись до Гітлера та до Другої світової війни.

Очевидно, що для інших європейських країн характерні інші події і традиції. Назву деякі: для Бельгії особливе значення має початок війни, тобто 1914–1915 рр. Саме початок призвів до розгромлення бельгійських міст, смертей з-поміж цивільного населення, руйнування важливих культурних символів, наприклад, відомої університетської бібліотеки в Левені, яку знищили німецькі окупанти⁵.

У Польщі, навпаки, сам початок війни привернув незначну увагу⁶. Щоправда, ми очікуємо сплеску зацікавлення 2018 року, оскільки війна спричинила повернення Польщі державної незалежності. Так само, як і в Німеччині, Друга світова війна затьмарює в Польщі Першу світову.

В Ірландії (де я три роки викладав у Дубліні в Триніті-коледжі) значну увагу привернуло Великодне повстання 1916 року (Easter Rising). Воно відбулося на початку жорстокої боротьби між ірландськими націоналістами і Великою Британією і за кілька років після завершення Першої світової війни зумовило утворення ірландської держави⁷.

Отже, хоча й існують різноманітні традиції і спогади про війну, багато нових представлень про неї об'єднує між собою інтерес до наднаціональної

² Див.: Lorenz Jäger: Dieser Krieg hat viele Väter, aber keine Kinder. Deutsche Szene: Bundespräsident Gauck lädt europäische Historiker zum Gespräch über den Ersten Weltkrieg. In: FAZ 30. Juni 2014, 11.

³ Див.: Jay Winter: Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History. Cambridge 1995; die Beiträge über den Gefallenenkult in Manfred Hettling, Jörg Echternkamp (Hg.): Gefallenengedenken im globalen Vergleich. Nationale Tradition, politische Legitimation und Individualisierung der Erinnerung (München, 2013).

⁴ Див. про це в: Oliver Jahraus/Christian Kirchmeier, Ausblick: Der Erste Weltkrieg als Katastrophe, in: Niels Werber/Stefan Kaufmann/Lars Koch (Hrsg.), Erster Weltkrieg. Kulturwissenschaftliches Handbuch (Stuttgart, Weimar 2014), 495–509

⁵ John N. Horne, Alan Kramer: Deutsche Kriegsgreuel 1914. Die umstrittene Wahrheit. Hamburg 2004 (оригінал англійською: German Atrocities 1914. New Haven et al. 2001).

⁶ Виняток – Włodzimierz Borodziej, Maciej Górny: Nasza Wojna. Wyd. 1: Imperia 1912–1916 (Warszawa, 2014).

⁷ Див., наприклад: Fearghal McGarry: The Rising. Ireland: Easter 1916 (Oxford, 2011).

(інтернаціональної і транснаціональної) європейської або глобальної перспективи⁸. Війна була європейською подією, що стосувалася так чи так більшості країн і суспільств Європи. Але ж вона була не тільки європейською подією, але й глобальною війною, і не тільки тому, що 1917 року в неї вступили США, а також тому, що в арміях багатьох країн (особливо Великої Британії і Франції) воювала значна кількість не-європейських солдатів з колоній, а колонії зазнавали експлуатації для потреб постачання війни⁹.

Багато впливових істориків 2014 року вирішили визначити Першу світову війну як європейську і глобальну, погодившись, крім того, що тепер у нашому спільному уявленні про війну сильнішу позицію має посісти Східний фронт. Образ війни, донині насичений боями в окопах та позиційною війною у Франції, німецько-французькою ворожнечею тощо,¹⁰ має бути розширений і диференційований за допомогою долучення досвіду й спогадів Східного фронту. Історії Східного фронту мають також увійти до загальної історії війни, щоб у результаті вийшла загальноєвропейська картина¹¹.

2. Насилля є центральною новою темою історіографії Першої світової війни. Мається на увазі передусім фізичне насилля, що практикували чи якого зазнавали солдати. Досвід нових форм насилля, раніше невідомих, створив у Західній Європі транснаціональний простір пам'яті, у Східній Європі – (поки що) ні¹².

Ведення війни до і після змінювалося радикально: Перша світова війна була війною кулеметів, артилерії, танків та газових атак. Більшість солдатів була абсолютно не готова до такої нової індустріялізованої форми ведення війни, їх готували до рукопашного бою. Досвід знеособленого насилля змінив тра-

⁸ Див.: Jay Winter (Ed.): *The Cambridge History of the First World War*. Vol. 1 *Global War*, Vol. 2 *The State*, Vol. 3 *Civil Society* (Cambridge, 2014). Про історіографію світової війни див. дуже коротко і дуже широко у вступі до тому 1, у якому Вінтер називає чотири покоління (західних) істориків світової війни (див. С. 1–6); John Horne (ed.): *A Companion to the First World War* (New York, 2008).

⁹ Щодо Німеччини див.: Leonhard, Büchse der Pandora, S. 198–204.

¹⁰ Про битву при Вердені див.: Antoine Prost: Verdun. In: Pierre Nora (Hg.): *Erinnerungsorte Frankreichs*. München 2005, S. 253–278; Gerd Krumeich: Verdun. In: Pim den Boer, Heinz Duchhardt, Georg Kries, Wolfgang Schmale (Hg.): *Europäische Erinnerungsorte 2: Das Haus Europa* (München, 2012), 437–444.

¹¹ Див. передусім: Norman Stone: *The Eastern Front, 1914–1917*. London 1975; новинка: Alfred Eisfeld, Guido Hausmann, Dietmar Neutatz (Hg.): *Besetzt, interniert, deportiert. Der Erste Weltkrieg und die deutsche, jüdische, polnische und ukrainische Zivilbevölkerung im östlichen Europa*. Essen 2013; Totentanz. *Der Erste Weltkrieg im Osten Europas (= OSTEUROPA (64) Heft 2–4* (Februar–April 2014); Jochen Böhrer, Włodzimierz Borodziej, Joachim von Puttkamer (eds.): *Legacies of Violence: Eastern Europe's First World War*. München 2014; Bernhard Bachinger, Wolfram Dornik (Hg.): *Jenseits des Schützengrabens. Der Erste Weltkrieg im Osten. Erfahrung, Wahrnehmung, Kontext* (Innsbruck, 2013).

¹² Див., наприклад: Benjamin Ziemann: *Gewalt im Ersten Weltkrieg. Töten-Überleben-Verweigern*. Essen 2013; Alan Kramer: *Dynamic of Destruction. Culture and Mass Killing in the First World War*. Oxford 2007; Horne, Kramer: *Deutsche Kriegsgreuel 1914*; Dietrich Beyrau: *Kriegsszenen. Erfahrungen an der russischen Westfront*. In: *OSTEUROPA (64) Heft 2–4* (Februar–April 2014), 21–41.

диційний досвід рукопашного бою між солдатами. Багато солдатів не розуміли, що відбувається, коли вони переживали снарядний шок („shell shock“ – так називалося це у британських солдатів), а лікарі не вміли нічого робити з новим феноменом¹³. Сюди додалися й інші форми нового й уже знайомого насилля: наприклад, у російській армії до 1905 року практикували фізичні покарання, які прості солдати отримували від офіцерів. Від 1905 року їх скасували, але 1915 ввели знову. Офіцери дуже часто били простих солдатів. Це вплинуло на їхню поведінку й світогляд упродовж 1917–1918 рр., у повоєнний час¹⁴. Також і феномен дезертирства можна пояснити, тільки враховуючи цей досвід насилля. Сьогодні історія Першої світової війни практично неможлива без урахування фізичного насилля фронту. Але її складно описати через проблеми з джерелами.

Ця тематизація насилля, руйнувань і війни зумовила те, що Першу світову війну стали інтерпретувати як цивілізаційну кризу. Було покладено край прогресивному буржуазному мисленню XIX століття, оскільки з'ясувалося, що технічна модернізація спричинила не тільки прогрес і позитивний розвиток, але й могла призвести до індустріалізованої війни і, власне, призвела до неї, тобто мала також і негативні наслідки.

3. Ясно, що насилля не було єдиною можливою характеристикою фронту. Фронт і тил неподільні, вони взаємопов'язані, взаємодіють і залежать один від одного. Цивільне населення було втягнуто у війну так повномасштабно, як ніколи раніше¹⁵. Тому в сучасних дослідженнях Першої світової війни часто говорять також про першу «тотальну війну» і таким чином пов'язують її з подальшими війнами, передусім із Другою світовою війною, а не з «класичними» міждержавними війнами XVIII і XIX століть¹⁶. Вивчення інтеракції між фронтом і тилом належить до найважливіших тем так званої «нової воєнної історії». Це історія війни, яка включає і воєнне суспільство. Такий вид воєнної історії дуже далекий від традицій XIX і першої половини XX століття: вона не досліджує більше військові стратегії, збройну техніку і геніальних генералів. Її цікавлять такі теми, як наприклад, біженці, ментальні зміни в тилу, нова роль жінки або меншости, націоналізація тилу¹⁷. Насилля тут так само відіграло важливу роль, адже змінювалися простори свободи й досвід примусу.

¹³ Див., наприклад: Peter Leese: Shell Shock. Traumatic Neurosis and the British Soldiers of the First World War (New York, 2002).

¹⁴ Beyrau, Kriegsszenen, S. 34; про повоєнний період див.: Robert Gerwath, John Horne, Ulrike Bischoff (Hg.): Krieg im Frieden. Paramilitärische Gewalt nach dem Ersten Weltkrieg. Göttingen 2013 (оригінал англійською: War in Peace. Paramilitary Violence in Europe after the Great War. Oxford, 2012); Jochen Böhrer: Europas „Wilder Osten“. Gewalterfahrungen in Ostmitteleuropa 1917–1923. In: Totentanz 2014, 141–155.

¹⁵ Eisfeld, Hausmann, Neutatz, Besetzt, interniert, deportiert, Essen 2013; Böhrer, Legacies of Violence, München 2014; про етнічні та релігійні меншини див. також: Eric Lohr: Nationalizing the Russian Empire. The Campaign against Enemy Aliens During World War I (Cambridge, Mass. 2003).

¹⁶ Див. Roger Chickering, Stig Förster (Hg.): Great War, Total War. Combat and Mobilization on the Western Front, 1914–1918 (Cambridge et al. 2000).

¹⁷ Peter Gatrell: A Whole Empire Walking. Refugees in Russia During World War I. Bloomington/Ind. 1999; Ljubov' Zvanko, das Flüchtlingswesen, In: Eisfeld, Hausmann, Neutatz, Besetzt.

Радикалізація насилля свідомо була спрямована також проти архітектурних символів, що мали велике значення для ворога¹⁸.

Така історія війни не ставить у центр завершення війни, 1917 і 1918 рр., а рівномірно досліджує роки з 1914 до 1917, усе частіше захоплюючи і повоєнні. Тут відкривається також багато можливостей для локальних досліджень з української перспективи. Наприклад, у нас немає найновішого дослідження, присвяченого битві за фортецю Перемишль у вересні-жовтні 1914-го і повторно зимою-весною 1915-го. Цікаво було би також дослідити історію битви за Львів у серпні-вересні або листопаді 1914-го. Значним кроком уперед було би детальне дослідження цієї теми, можливо, зіставного характеру, порівнявши, наприклад, цю битву з битвою за укріплені райони на сході Франції. Це означало би також, що таку історію війни пишуть як війну народну, як війну так званих простих людей, у центрі якої селянин-солдат, а також цивільне населення у прифронтових селах і містах.

4. Коли досвід насилля опиняється в центрі історії Першої світової війни, це означає також, що війну починають розглядати передусім як трагедію. Звісно, існують і такі історії війни, що вивчають більше політичну історію, дипломатію, державу і націю, а також політичні й культурні еліти. Один американський колега назвав власну книгу про Радянську Україну періоду Другої світової війни “Making sense of the war”, і я би, очевидно, додав “making political sense of the war”¹⁹. Коли додається політика, певний політичний вимір, який слід враховувати й обговорювати, картина значною мірою ускладнюється. Кілька останніх загальних досліджень тяжіють до того, аби показати власну європейську орієнтацію також у тому, щоб не запитувати себе про воєнну вину так само пристрасно, як у десятиліття по Першій світовій війні. Від 1960-х рр. (суперечка довкола Фішера) усе більше німецьких істориків визнають за Німеччиною головну вину в розв’язуванні Першої світової війни²⁰. Останнім часом не-німецькі історики стали захищати іншу точку зору. На їхню думку, відповідальність за початок Першої світової війни покладається на кілька держав, а об’єктом дослідження має стати сам механізм розв’язування війни, передусім колапс дипломатії у липні 1914 року, а не питання про вину за початок війни²¹. Це стало причиною суперечок у Німеччині, оскільки багато істориків відкидають цю нову тенденцію²². Переважає така позиція: Німеччина влітку 1914 року побачила ворогів на

¹⁸ Деякі видання вказують на те, що цивільний досвід насилля під час війни був «підготований» у довоєнний період, тобто мав власні витоки, див. про це: Böhler, J. (Ed.), Borodziej, W. (Ed.) & Puttkamer, J. (Ed.) (2014). *Legacies of Violence: Eastern Europe's First World War*. Berlin, Boston, 3 (Вступ).

¹⁹ Див.: Amir Weiner, *Making Sense of the War. The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution* (Princeton, 2001).

²⁰ Див. Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*. Kronberg i. Ts. 1961.

²¹ Див. Clark, *The Sleepwalkers*; Neill Ferguson: *Der falsche Krieg. Der Erste Weltkrieg und das 20. Jahrhundert*. Stuttgart 1998 (англійський оригінал: New York, 1988).

²² Gerd Krumeich, Juli 1914.

Заході й Сході й хотіла за допомогою миттєвої війни перешкодити очікуваному майбутньому зміцненню супротивника. Але сучасна література частково відійшла від традиційної політичної історії і підтримала більш широку перспективу культурної історії політики також і щодо Першої світової війни²³.

Для українських населених областей у політичному плані виникають дві можливості: або їх розглядають спочатку як імперську периферію Австро-Угорщини і Росії і вивчають націоналізоване українське населення, або виходять із соціальної і культурної ситуації більшості населення, відкриваючи в такий спосіб політичний вимір цієї теми.

Щодо України, наприклад, американський історик Східної Європи Марк фон Гаген зосередився на 1917–1918 рр., тобто на завершенні війни, перемир'ї і війні, а також на темі формування української державності²⁴. У дослідження він системно включає солдатський досвід і політичні погляди солдатів. Ясно, що в такій перспективі війна постає не (тільки) як трагедія, але і як генератор політичних можливостей. Польська еміграція XIX ст. десятиліттями сподівалася на масштабну європейську війну, а Польща скористалася шансом, щоб за допомогою союзників досягти власної державної незалежності. Також і українські політичні лідери спробували використати подарований історією шанс для створення власної незалежної держави, щоправда, за допомогою посередників і тривалий час невдало. Суть війни, пережитого насилля та смертей для національних еліт і все більшої кількості цивільного населення полягала у формуванні нації та національної держави. Політичні дії і політична комунікація всередині нації, держав і всередині європейської політики підлягає інтерпретації в контексті війни, що триває. Без такої контекстуалізації дискусія довкола формування української нації і української держави позбавлена сенсу, принаймні не в контексті історії Першої світової війни²⁵.

Для загальноісторичних розвідок було би важливо включити у дослідження Україну й українців у порівняльній перспективі. Наприклад, останні два-три десятиріччя були проведені дослідження, присвячені інформаційній війні. Вивчали, в який спосіб інтелектуали й художники (насамперед німецькі і французькі) ставали до служби на користь інтересів держави і представляли культури сусідніх націй і держав у викривальній і насиченій стереотипами манері частково у текстах, іноді у візуальних засобах²⁶. Але ми не маємо до-

²³ Див. Niels Werber, Stefan Kaufmann, Lars Koch: Erster Weltkrieg. Kulturwissenschaftliches Handbuch, Stuttgart/Weimar: Verlag J.B. Metzler 2014.

²⁴ Mark von Hagen: War in a European Borderland. Occupations and Occupation Plans in Galicia and Ukraine, 1914–1918 (Seattle, 2007).

²⁵ Американський історик Джошуа Е. Сенборн (Joshua A. Sanborn) нещодавно щодо процесів утворення нації в Україні впродовж 1917–1918 рр. говорив про деколонізацію Росії, відкриваючи, отже, ще одну перспективу для інтерпретації. Див.: Joshua A. Sanborn: Imperial Apocalypse. The Great War and the Destruction of the Russian Empire (Oxford, 2014), резюме: 213–216.

²⁶ Wolfgang J. Mommsen (Hrsg.): Kultur und Krieg. Schriftsteller, Künstler und Intellektuelle im Ersten Weltkrieg. Göttingen 2003; Jürgen und Wolfgang Ungern-Sternberg: Der Aufruf „An die Kulturwelt!“ Das Manifest der 93 und die Anfänge der Kriegspropaganda im Ersten Weltkrieg.

статньо даних про те, як українці ставали частиною цієї інформаційної війни у ролі об'єкта сусідніх держав, що вторглися на їхню територію, і в ролі національних акторів у Відні, Берліні чи ще деінде. І моє дослідження, присвячене українському географу Степану Рудницькому, я також бачу в цьому ключі. Українська історична наука впродовж останніх двадцяти років розглядала його передусім як жертву сталінських репресій. Але за часів Першої світової війни він виступав на європейській сцені як учений, політичний консультант і національний пропагандист²⁷. Він був знайомий з географами Австрії, Німеччини й інших країн, був противником концепції єдиного східно-європейського географічного простору, яку просували німецькомовні географи (наприклад, Альфред Геттнер), і розробив концепцію власного українського національного простору. Безперечно, існує ще багато прикладів інтелектуального переплетення й роз'єднання українців під час Першої світової війни.

Важливим, отже, бачиться з позицій української перспективи систематичний розгляд таких тем, як досвід насилля у солдатів і цивільного населення, складне формування нації і держави, а також інших форм політичної радикалізації, спроба пов'язати їх між собою, беручи в такий спосіб участь у створенні нової європеїзованої історії Першої світової війни.

Переклад з німецької
Гелінади Грінченко і Марини Курушиної

Олена БЕТЛІЙ

Перша світова війна та Україна: неперехрещені шляхи історії та пам'яті

Велика війна / (Друга) Вітчизняна війна / Імперіялістична війна / Перша світова війна – як би не називали війну, яка розгорнулася в Європі загалом і на її східних рубежах зокрема впродовж 1914–1918 років, вона вплинула на кожну родину в Україні. Не бачений раніше масштаб мобілізації, висока смертність, щоденне транспортування тисяч поранених солдатів із фронту і солдатів та амуніції на фронт, насильна депортація з прифронтової зони, поява адміністративних виселенців, тисячі й тисячі біженців, розвиток волонтерського руху та організацій, зміна соціальних ролей на «домашньому фронті», виснаження людських ресурсів, колапс залізничного сполучення, поступове зростання економічної та паливної кризи, поява нових категорій населення – родин мобілізова-

Stuttgart, 1996; Anton Holzer: Die andere Front. Photographien und Propaganda im Ersten Weltkrieg (Darmstadt, 2007).

²⁷ Guido Hausmann: Das Territorium der Ukraine: Stepan Rudnyckyjs Beitrag zur Geschichte räumlich-territorialen Denkens über die Ukraine. In: Andreas Kappeler (Hg.): Die Ukraine. Prozesse der Nationsbildung. Köln et al. 2011, 145–157 (український переклад: Київ, 2011); Його ж: Die Kultur der Niederlage. Der Erste Weltkrieg und die Ukraine. In: Totentanz, 2014, 127–140.

них та жертв війни, військовополонених та дезертирів, запровадження карткової системи, переорієнтування економіки на потреби війни і плановий розвиток військово-промислового комплексу, революція в Петрограді та її відгомін в Україні, що спричинив не тільки творення власної держави, але й поставив на порядок денний вимогу самоідентифікації, – усе це досвідчили мешканці теренів сучасної України. Водночас передреволюційні роки війни стали періодом, коли Львів та Київ, хоч і ненадовго, але опинилися в межах однієї імперії. З другого боку, ужиті російською владою репресивні заходи, що призвели до депортації окремих груп населення Галичини, і подальший рух біженців інтенсифікували контакти між наддністрянськими і наддніпрянськими українцями.

Сьогодні, за сто років після описаних подій, відкритим залишається питання, чому зазначені теми досі не мали належної уваги з боку українських істориків²⁸. Пояснення, що подальший період української революції/визвольних змагань 1917–1920 років привернув увагу дослідників як важливий період становлення української державности, є недостатнім. Окрім того, воно вказує на те, що українські історики мають клопіт із передреволюційним періодом війни²⁹. Це опосередкований наслідок загальної тенденції написання національного нарративу історії України, що супроводжує поділ на висвітлення історії українських земель у Російській імперії та в Габсбурзькій монархії³⁰. Такий поділ спричинює пошук «українського сюжетного стрижня» оповіді, який передбачає відповідну вибірку подій/осіб, що вели до створення українського національного руху і його спроможности створити незалежну українську державу. Наскільки інклюзивною є така історія – питання риторичне. У випадку ж із дослідженням історії Першої світової війни це призвело до ігнорування досвіду населення «підросійської України» та фокусування на історії Українських січових стрільців та Союзу визволення України, що дозволяють простежити генезу національного українського політичного проєкту.

Цікаво, що навіть столітня річниця Першої світової війни, хоч і збільшила кількість публікацій, не спонукала українських дослідників розширити методологічні підходи та опрацювати джерельний матеріал відповідно до різних векторів історичних досліджень, не фокусуючись лише на «українських сюжетах» війни, військової, дипломатичній та політичній історії. Водночас більшість опублікованих матеріалів не містить посилань на західну історіографію Першої світової війни. Отже, залишається прірва між доробком західної та вітчизняної історіографії. Це значно послаблює методологічний інструментарій україн-

²⁸ Докладніший аналіз досягнень української та зарубіжної історіографії Першої світової війни див.: Олена Бетлій, «Чи можливий “міський поворот” в українській історіографії? Або, Чого нас може навчити західна історіографія Першої світової війни та місто Київ» в *Історія, пам'ять, політика: Збірник наукових праць* (К.: Ін-т історії НАН, 2016), 53–72.

²⁹ Див.: Оксана Дудко, «Між історіографією і дидактикою: Перша світова війна у шкільних підручниках з історії України» в *Історія, пам'ять, політика: Збірник наукових праць* (К.: Ін-т історії НАН, 2016), 101–111.

³⁰ Першу спробу уникнути такого поділу здійснив Сергій Плохій. Див.: Сергій Плохій, *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності* (Х.: КСД, 2016).

ського історієписання. Адже західна історіографія війни розвивалася в постійній спробі переосмислення подій війни, з додаванням дедалі більшої кількості голосів, які мали бути почутими, з розпрацюванням соціальної історії війни, культурної історії війни і, зрештою, з дослідженням різних репрезентацій війни. Це сприяло вдосконаленню підходів, розширенню спектра джерел і питань до них, зміні інтерпретацій та історіографічних традицій, і як наслідок – творенню нової культури пам'яті про війну³¹. Тож подальша «різнострековість» оповідей про війну, ізольованість українського нарративу від західного ризикує віддалити в часі момент включення історії Східного фронту в транснаціональну та глобальну історію війни, про яку пише в своєму тексті Гвідо Гаусман. Також нерозпрацьованість підходів робить неможливим на сьогодні «вписування досвіду та спогадів Східного фронту» в загальноєвропейську картину війни, бо ці спогади просто ще не написані. З цим доведеться почекати. Щоб достеменно спрогнозувати, як довго, треба було би проаналізувати, на які теми пишуть сьогодні дисертації українські історики, а також взяти до уваги зменшене фінансування Академії наук України, а отже, і Інституту історії України НАН. Недофінансування дослідницьких проєктів значно гальмує розвиток досліджень. З другого боку, слід також брати до уваги подальші річниці, що будуть упродовж 2017–2020 років і які визначатимуть пріоритет видавничої діяльності. Тому, на мою думку, ми можемо приготуватися до поступової еволюції, але не прориву в дослідженнях Першої світової війни в Україні.

Такий стан розроблення проблеми не сприяє також перетворенню Першої світової війни на місце пам'яті в сучасній Україні³², особливо порівняно з гучними комемораційними заходами, що відбувалися у Великій Британії, Бельгії та Франції³³. Витіснені революцією і подальшими війнами ХХ століття, досвідом Голодомору та репресій, – події передреволюційних років війни потрапили в частину «забутої історії», пам'ять про яку стерта також на рівні родинних переказів³⁴. Унаслідок цього Перша світова війна згодом може стати місцем пам'яті для громадян України як реконструйоване істориками знання, а не сповнена родинними переказами оповідь. Подібна доля очікує «привласнення» історії ХІХ століття загалом. З багатьох причин інклюзивна, а не зосереджена лише на українсько-

³¹ Winter J., Prost A. *The Great War in History. Debates and Controversies, 1914 to the Present* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005); Winter J. *Remembering War: the Great War between Memory and History in the Twentieth Century* (New Haven, Yale University Press, 2006).

³² Разом з тим спроби Центру міської історії у Львові повернути історію Великої війни в публічний дискурс міста, супровід тематичної виставки серією лекцій вітчизняних та зарубіжних дослідників, що тривали понад рік, не могли лишитися непоміченими. Майбутні проєкти популяризації виставки та проблематики Великої війни в Києві можуть стати іншим прикладом комемораційних заходів в Україні.

³³ Див.: Анна Ісаєва, *Візуальні репрезентації колоніальних військ у британських та французьких комемораційних заходах до 100-річчя Першої світової війни* [рукопис кваліфікаційної роботи] (К.: НаУКМА, 2016).

³⁴ Однак є праці, які показують, що можна все ж спробувати реконструювати пам'ять про війну в повоєнний період. Див.: Karen Petrone, *The Great War in Russian Memory* (Bloomington: Indiana University Press, 2011).

му національному відродженні, історія «довгого століття» (та особливо пізньо-імперська історія) також не написані. Без них історія Першої світової війни як апогею перебування українських земель у складі двох імперій теж буде неповна.

Поряд зі скромним доробком української історіографії вирізняються дедалі багатші й різноманітніші підходи дослідження західних істориків Російської імперії. У рамках проекту «Russia's Great War and Revolution: 1914–1922» міжнародна команда дослідників уже опублікувала кілька збірників статей, присвячених культурі (популярній та політичній) війни, історії імперій та націоналізму, питанням «домашнього фронту»³⁵. Сам проект постав задля переоцінки досвіду війни, який призвів до революції в Росії (ключової події) і супроводжував її до 1920-х років³⁶. Таке «запаковування» революції в передреволюційний період війни та в пореволюційний період воєн і змін політичних режимів окреслює шлях, яким могла би прямувати українська історіографія. Окремий проект із назвою «Україна у війні та революції: 1914–1922» допоможе не тільки повернути Велику війну в українську історіографію, але також дозволить їй мати власний голос у рамках досліджень Російської імперії. Згаданий проєкт західних істориків дає таку можливість, оскільки зводить широкий і різноманітний контекст Російської імперії до Росії. Цю тенденцію окреслили автори першого з томів проєкту, що вийшов під назвою «Cultural History of Russia in the Great War and Revolution, 1914–1922», зазначивши, що «використання терміна “Росія” та його конотацій стосується, якщо не зазначено інакше, території та населення, що проживало в межах кордонів Російської імперії впродовж 1914 року»³⁷. На мою думку, таке зведення значною мірою відмінного досвіду різних частин імперії під «парасолькою» Росії призводить до надмірних і не завжди аргументованих узагальнень. Окрім того, такий підхід створює ілюзію вивчення різних шарів і створення мейнстримних поглядів, які згодом можуть бути спростовані під час глибшого дослідження матеріалів національних архівів.

Отже, через два роки після буму комемораційних заходів, присвячених сторіччю Першої світової війни та за два роки до наступної гучної сторічної дати – завершення війни та Паризької мирної конференції, українська історіографія Великої війни все ще перебуває в початковому стані, а комемораційні заходи переважно обмежуються двома містами – Львовом та Києвом³⁸. Звісно, починаючи від 2017 року ми можемо стати свідками багатьох заходів, присвячених сторіччю української революції та проголошенню незалежності УНР.

³⁵ Докладніше про публікації в *Russia's Great War and Revolution: Published Volumes*. – режим доступу: <http://russiasgreatwar.org/publications.shtml>

³⁶ *Russia's Great War and Revolution: About project*. – режим доступу: <http://russiasgreatwar.org/about.shtml>

³⁷ “From the Series Editors” in *Cultural History of Russia in the Great War and Revolution 1914–1922*; ed. by Murray Frame, Boris Kolonitskii, Steven G. Marks and Melissa K. Stockdale (Bloomington: Slavica Publishers, 2014), XIV.

³⁸ У Музеї історії Києва 2014 року було організовано відповідну тематичну виставку, присвячену Києву років Першої світової війни (інформація доступна за посиланням: <http://kyivhistorymuseum.org/vistavka-1914-kiyiv-mir-viyna/>).

Однак досі складно спрогнозувати, чи допоможуть ці заходи осмислити події визвольних змагань в усій повноті досвідів, викликів та способів, як тогочасне суспільство реагувало на ці виклики в контексті розвалу фронту, масової демобілізації, одночасного творення української та більшовицької армій на уламках армії Південно-Західного фронту, консолідації національних меншин, пошуках підтримки на міжнародній арені тощо. Також подальші річниці зможуть продемонструвати, наскільки адаптованим є методологічний інструментарій, який застосували у дослідженнях революцій українські дослідники.

Тож, на мою думку, на сьогодні перед українськими істориками гостро поставили два питання: як зменшити прірву/подолати асиметрію між українською та західною історіографією Великої війни та як подати українську перспективу Великої війни, на чому й зупиняється Гвідо Гаусман. У червні 2016 року спільно з Оксаною Дудко, дослідницею культурної історії Львова часів Першої світової війни та координаторкою виставки, присвяченої Великій війні, що її організував Центр міської історії у Львові, ми ініціювали кілька заходів щодо дослідження Східного фронту. Один із них – кількадечний семінар на тему «Міський досвід Великої війни у Східній Європі» у Львові, який зібрав молодих дослідників з різних країн і став платформою для обговорення досвіду містян, підтвердженого у великих і малих містах регіону³⁹. Інші заходи були організовані в рамках міжнародного конгресу ASEES-MAG у Львові⁴⁰. Зокрема, згадаю про круглий стіл на тему “The “Other” First World War: “Eastern Turn” in War Studies”, проблематика якого збігається з цим форумом і текстом професора Гаусмана. Круглий стіл зібрав чимало дослідників з України, Європи та США, що вказало на інтерес істориків до теми обговорення. Брав у ньому участь як дискусант також Гвідо Гаусман. Ключовими для нас були питання місця Східного фронту в західній історіографії Великої війни та можливостей дослідників Східного фронту зробити унікальний внесок у дослідження війни, в яких досі домінує агенда Західного фронту. Відзначаючи зростання уваги до Східного фронту, учасники дискусії також відзначили, що спільною для обох частин Європи є проблема періодизації (чим була війна – прелюдією до найбільшого катаклізму ХХ століття, початком тридцятилітньої війни, періодом бруталізації і насилля над цивільним населенням тощо?) та обмеження нашого знання про війну досі поставленими дослідницькими питаннями (наприклад, ми майже нічого не знаємо про те, яким був досвід селянства і села впродовж війни; натомість ми уже більше знаємо про міський досвід війни). Разом з тим учасники дискусії погодилися, що подолати асиметрію в дослідженнях Східного та Західного фронтів можна завдяки долученню істориків, зокрема й українських, до вже наявної мережі дослідників Першої світової війни⁴¹. Ще одна

³⁹ Програма семінару за посиланням: <http://www.lvivcenter.org/uk/chronicle/news/?newsid=1912>

⁴⁰ Опис програми можна побачити за посиланням: http://www.aseees.org/sites/default/files/downloads/ASEES-MAG-Lviv_Printed-Program-%20Final2.pdf

⁴¹ Наприклад, The International Society for First World War Studies – за посиланням: <http://www.firstworldwarstudies.org/about.php>

перспектива – порівняльні дослідження, які допомагають осмислити спільні та відмінні способи переживання війни та виживання у війні. Однак щоб усього цього досягнути, українським історикам варто почати серйозно, а не тільки напередодні гучних річниць досліджувати Першу світову війну. Тим більше, що для цього є всі передумови.

Якщо розглядати тематичне наповнення, то не може не погодитися з тематичними блоками, які окреслив у своєму тексті Гвідо Гаусман. Окрім того, тематичний блок «насилля як центральна тема майбутніх досліджень» може стати наскрізним для передреволюційних, революційних та пореволюційних років війни, що охопили 1914–1940 роки. І в цьому полягала відмінність України від західного досвіду. Насилля, що розпочалося з артилерійськими снарядами на Східному фронті, з різною інтенсивністю тривало до ліквідації останніх загонів УПА та репресій у Західній Україні. Окрім того, якщо передреволюційні роки війни на українських теренах також відзначилися загальною брутальністю, принесеною новим типом «індустріялізованої форми ведення війни» та «досвідом безособового насилля» (за Гаусманом), то впродовж революції та частоті зміни політичних режимів населення зіткнулося з нечуваним знеціненням людського життя. Отже, перед українськими дослідниками відкритою для вивчення залишається тема «врахування фізичного насилля фронту» з екстраполяцією та гіперболізацією досвіду насилля впродовж 1917–1920 років. Тож в українських реаліях ми можемо говорити про насилля не тільки як можливий наслідок технічної модернізації, але й як невід’ємну складову зміни політичних режимів та становлення тоталітаризму.

Не менш важливою для збагачення нашого знання про війну є й друга тема, що її запропонував Гаусман, – досвід цивільного населення. Попри те, що тема, наприклад, біженства привернула увагу істориків⁴², на мою думку, проблема насильницької депортації окремих категорій населення (євреїв, німецьких колоністів) та поява таких груп, як адміністративно виселені особи (переважно з-поміж галичан), очищення прифронтових теренів після Горлицького прориву від населення з заохоченням його до переселення у внутрішні губернії імперії у 1915 році досі належним чином не оцінені в історіографії. Джерела ж показують, що вони були не менш брутальними, аніж подальші депортації населення за доби сталінізму. Включення голосу депортованих мас у загальний наратив війни допоможе не тільки показати війну як велику трагедію цивільного населення, але також вкаже на передумови масового насилля над громадянами задля досягнення чи то військової, чи то політичної мети під час війни, які трансформувалися в Молох за Сталіна.

⁴² Жванко Л. М., *Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.)* (Харків: Віровець А. П. «Апостроф», 2012); Лихачова Т., «Допомога біженцям у Російській імперії за часів Першої світової війни: законодавчий аспект» в *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*, Вип. 24: Історичні науки (2015): 153–158; Лазанська Т. Проблема біженства в українських губерніях Російської імперії в *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна*; упоряд. Олександр Реєнт; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України (Київ: Кліо, 2013), 481–511.

Цілком погоджуючись із німецьким колегою в тому, що війна стала генератором політичних можливостей, зверну увагу, що в контексті України йдеться не тільки про політичні можливості для українців. Більш успішно їх використали чехи та поляки, які впродовж війни створили й розвивали національні комітети з допомоги жертвам війни, що сприяло консолідації відповідних національних рухів та входженню після 1918 року до складу політичної та дипломатичної еліти новостворених незалежних Чехословаччини та Польщі вихідців з українських теренів. Окрім того, якщо для західної історіографії, як про це пише Гаусман, на сьогодні важливим стає «дослідження механізму розв’язування війни, насамперед колапсу демократії в липні 1914 року, а не питання про вину на початку війни», то для українського контексту важливішим є питання виходу з війни. Складний процес завершення війни через множинність варіантів виходів із неї – це також досвід українських теренів, про який мовчить історіографія. Тому я би не обмежувала політичну історію війни дослідженням «націоналізованого українського населення» та «генератором політичних можливостей». На мою думку, важливо подивитися на період, що розпочався з березня 1917 року, як на період трансформації, боротьби і співіснування різних інституційних традицій (зокрема імперських та національних органів влади і самоврядування), пошуку нових форматів державности, спроб зберегти ознаки «старого режиму» в новому національному контексті часів Гетьманату, у постійному зіткненні з новими викликами і неготовністю на ці виклики відповідати. Розглянутий під таким кутом зору досвід політичних еліт приведе нас до найбільш цікавої теми, пов’язаної з визвольними змаганнями, – вибору ідентичності: між локальною та національною, між партійною і безпартійною, між соціальною та класовою. Те, що вибір значною мірою стояв не між українською та російською, а між українською та більшовицькою самоідентифікаціями, на мою думку, недостатньо проглядається в наявній історіографії. Дослідження цих аспектів також може бути внеском українських істориків у загальноєвропейський наратив війни. Адже знати, як і чим завершуються війни, не менш важливо, ніж зрозуміти причини, які визначають початок війни. Сьогодні ми є безпосередніми свідками того, як складно знайти вихід із війни і війну завершити.

Також не можемо погодитися з потребою включення українських сюжетів у дослідження інформаційної війни. Перші кроки в цьому напрямку вже зробив молодий київський історик Іван Басенко, який досліджує образ німців у київській пресі протягом 1914–1918 років⁴³. Його публікації, а також результати моїх дослідницьких пошуків⁴⁴ показують не тільки можливість вивчення механізмів «іншування» та «демонізації» ворога на основі преси та архівних

⁴³ Іван Басенко, «Образ німців у воєнній поезії: за матеріалами преси Києва (серпень – грудень 1914 р.)» в *Український історичний журнал*, Вип. 3 (№ 516), (2014): 70–77; Іван Басенко, «Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907–1916 рр.)» в *Наукові записки НАУКМА. Історичні науки*, Т. 143 (2013): 15–20.

⁴⁴ Olena Betlii, “Kształtowanie polskości na łamach „Dziennika Kijowskiego”, 1914–1916” (forthcoming in *Sprawy Narodowościowe*, N 49, 2016); Olena Betlii, *Culture of denunciation in Kyiv during WWI* (paper delivered at ASEES-MAG Convention, 2016)

матеріалів⁴⁵, але також дозволяють простежити, як публічний дискурс впливав на формування «культури доносів» під час війни. Ця культура вповні розквітла в міжвоєнний період і становила вагоме підґрунтя для репресій та боротьби з «ворогами народу». Дослідження цієї теми провадить нас у світ уявлень тогочасного населення українських теренів; будучи сфокусоване на міській культурі, воно також демонструє, як розривалися спільні географічні межі довоєнної Європи. Адже те, що було нормою до війни (наприклад, канікулярні поїздки до Німеччини київської професури), ставало приводом для репресій під час війни. Такі зміни породжували нове уявлення про власний простір і його межі, спричинювали дискусії про «свої» та «чужі» терени, що, безперечно, впливало на конструювання національного простору.

Підсумовуючи, зазначу, що подальші дослідження історії Великої війни на теренах сучасної України не тільки сприятимуть створенню нової європеїзованої історії Першої світової війни, як про це пише Гвідо Гаусман, але також спричинять появу української перспективи в студіях Російської імперії. Не менш важливо, що завдяки таким дослідженням ми зможемо досягти повернення європейської перспективи в українську історіографію та історичну пам'ять. Окрім того, ґрунтовне дослідження різних процесів і подій, у які був залучений «домашній фронт» війни, допоможе краще зрозуміти не лише події, які супроводжували перехід від війни через революцію та локальні війни до мирного часу, але також такі складові сталінізму, як масове знецінення людського життя, депортації, культуру доносів, наклепів і анонімок. Зростанню уваги до цього періоду може також сприяти той факт, що джерела передреволюційних років війни збереглися набагато краще, аніж джерела часів творення УНР. Тому все, що потрібно українському дослідникові, – це зацікавитися періодом, сповненим діяльності людей і поколінь, які були винищені наступними хвилями терору. Якщо вони не змогли розповісти свою історію, то нехай за них це зробить небайдужий історик, пишучи інклюзивну історію України періоду Великої війни.

Mark von HAGEN

Reply to Guido Hausmann

Guido Hausmann outlines several challenges to historians of World War I and, with a focus on what he calls a Ukrainian perspective on European history of the war as contrasted with a European perspective on Ukrainian history of the war. I welcome his manifesto and find it entirely persuasive, so I will only add some further reflections beyond my overall agreement with his theses and perspective. His is a concise formulation of the intellectual and historiographical dilemmas I have my-

⁴⁵ Подібні дослідження на основі одеських матеріалів зробив Євген Джумига. Див.: Євген Джумига, *Вплив Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси (1914 – лютий 1917 рр.)* : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. (Одеса, 2015).

self been wrestling with in my own writing, in which I have called for an “entangled history” of the war as a series of regime changes and massive population movements over the years Peter Holquist evoked in his “continuity of crisis,” 1914–1922. That entangled history has highlighted the importance of empires and imperialism in fighting the war and its outcomes alongside nation-states without extensive colonies. It also insists on multiple perspectives of the war, both within and across the wartime boundaries and including the experiences and identities of large groups of POWs, soldiers, refugees and civilian war workers.

Guido begins his survey with the recent German “reception” of the Great War and notes how different is the place of the war in British and French collective memory, in part because of the ties of German memory of World War I to the question of guilt for Germany’s role in World War II, and, in a very different sense with the place of the war in Irish national history, where it is tied to the Easter Rising and the fight of Irish nationalists for independence from the British empire. I would argue already here that Ukraine and Ireland share an experience of colonial rule – admittedly of very different types of empires, the Russian, Austro-Hungarian and British – and wartime possibilities for revolutionary movements, including those advocating national liberation. Empires, of course, are transnational and international, and their military and political elites attempted to project their institutions, values and cultures on the territories and societies they occupied and, in the course of the occupation, transformed.

Ukraine was such a battlefield in the war of empires and nations from the start, and that war turned into one of imperial nations following the first peace treaties in Brest-Litovsk and then Versailles.

As Guido also makes a familiar (to me) argument for how a new history of the Eastern Front that includes Ukrainian perspectives would help to enrich and complicate historians’ understanding of the First World War more generally, given the still persistent Western Front-bias of most general surveys. Although trench warfare was not unknown on the Eastern Front, the campaigns in the East were far more mobile and destructive in very different ways (scorched earth tactics, large numbers of POWs and refugees) than events unfolded in Britain and France. This is also true for the ways in which mass industrial warfare was waged on the two large European fronts and the type of violence both during the First World War and, even more so, after that war descended into a new phase of frontier wars that ended only in 1922–23. The relations between front and rear were also much more dynamic and fluid on the Eastern Front than farther west.

All these elements of the Eastern Front experience have been re-contextualized by the recent wars waged by the United States and its willing and not-so-willing allies in the global war on terror. Christopher Clark has highlighted the “modern” story of the origins of the war in his *The Sleepwalkers*; whereas Eric Weitz highlights the “modernity” of the war’s outcome in the “Paris order” that legitimated national self-determination in international relations and tied that back to the 1917 revolutions in Russia. Along these lines, there is new work on how the serial occupation regimes were introducing the politics of national self-determination

even earlier in their occupied territories, and here too, Ukraine is a wonderful laboratory for these “experiments” in imperial nation-building and destroying (and can also be helpfully compared to similar developments in Belarus, Lithuania, Poland). By re-shifting our focus from London, Paris, even Berlin and Vienna, to Warsaw, Minsk, Kyiv, and Lviv, we can see different outcomes of processes that were being unleashed across the Eastern Front.

Finally, with the upcoming centenary of the 1917 revolutions, a focus on the Eastern Front allows historians to explore the complicated ways in which war shaped and misshaped revolutions in eastern and central Europe, and why and how the 1917 revolutions in the Russian empire were entangled with, but also distinct from, the 1918 revolutions in Germany and Austria-Hungary. Ukraine was buffeted from all these developments and was a site for the struggle for the multitude of political possibilities that the war and the inter-imperial rivalry provided new and unprecedented space for.

As a historian of Ukraine, the history of the first nation- and state-building experience of the twentieth century makes no sense without the context of the war, and much about the First World War that has been missing from the Western Front experience can become a more integral part of that story if the multiple Ukrainian perspectives are integrated into that story.

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК

Мені як не фахівцю з історії Першої світової війни та ще й не досліднику історії України (але українському історикові!) складно дати переконливу відповідь на питання, що поставив Гвідо Гаусман. Щоб зробити це фахово, треба бути хоча би знавцем історіографії Першої світової війни (чого за собою теж не зауважую). Однак є певні питання, що їх може і повинен поставити та відповісти на них кожний історик, якщо він себе таким вважає. Тому і я спробую це зробити.

Загалом текст німецького історика дещо хаотичний і уривчастий, він тільки «намацує» певні проблемні моменти такого багатошарового явища як «Перша світова війна». Очевидно, що кількість і взаємопов’язаність багатьох моментів цього феномену виходять за рамки презентованої невеликої за обсягом статті і ще більш розлогої історіографії.

Тривіальним є твердження, що «історію пишуть переможці». І це повною мірою стосується Першої світової війни. Навряд чи сьогодні можна стверджувати, що головна «вина» за її розв’язання лежить тільки на німцях і Німеччині. Імперіальні інтереси всіх учасників цього побоїща впливали, як видається, з претензій і прагнень її учасників повернути Європу і світ до відомого континентального порядку «розподілу сфер панування і впливів». І прикладом тут все ж таки була Європа «Священного союзу» трьох імператорів (Росії, Австрії і Пруссії, «трьох орлів», хоча Пруссія була тоді лише королівством) першої половини XIX ст. У міжнародних відносинах, що зростали зі спадку XIX ст., цей

розподіл «ролей» головних політичних акторів чітко вписувався в традицію. Єдине, що підважувало традицію, – це те, що Німеччина виступала вже не як «менший» партнер, а як зміцніла імперія, що претендувала на помітну, якщо не провідну роль у майбутньому устрої континенту і світу. Не треба нехтувати й фактом розширення і перерозподілу колоніальних володінь. Це питання добре прописане в сучасній історіографії і не потребує додаткового аргументування.

Чи можна розглядати Першу світову війну як цивілізаційну кризу? Певною мірою відповідь на це питання може бути ствердною. Адже старі уявлення про державу і державність як головний елемент відносин між народами на початку ХХ ст. зіткнулися з модерними уявленнями про суспільство як провідну силу соціальних змін. Цьому сприяли поступ суспільних ідей і наук, котрі віддавали пальму першості демократизованим націям, конструюючи мету майбутнього устрою світу в спільнотах рівних прав і можливостей – як на рівні індивідуальності, так і більших груп. При цьому і соціальні, і національні доктрини, що сформувалися у ХІХ ст., відмовляли державам та їхнім політичним елітам у праві розпоряджатися долями народів. У такому розгляді дійсно можна говорити про значний дисонанс (навіть розбіжність або суперечність) між політикою еліт, які спиралися на попередню традицію відносин між державами, і нових політичних верств, котрі пропонували розірвати з цією традицією, освяченою століттями, якщо не тисячоліттями. Таку ситуацію справді можна вважати грандіозною цивілізаційною кризою, в лоні якої народжувалась візія нового світового устрою, але... оснований на нових реаліях модерного світу і формуванні нових традицій облаштування світопорядку. На мою думку, і Перша і Друга світові війни стали проекцією цієї цивілізаційної кризи «екстремального» ХХ століття, за висловом Еріка Гобсбаума. Ба більше, рецидиви цієї ганебної давньої традиції організації світового порядку можна спостерігати і на початку ХХІ століття, зокрема в низці «цивілізаційних» війн поза європейським континентом (Азія, Латинська Америка) і, як не прикро, в лоні «бабці» Європи, що сподівалася на припинення цієї традиції після розпаду імперського монстра – російсько-комуністичної імперії – Радянського Союзу. На жаль, рецидив імперської політики сучасної Росії, який проявився в агресивних намірах «збирання» територій колишньої комуністичної метрополії задля зміцнення великодержавних позицій і амбіцій сучасного керівництва Росії бути впливовим «гравцем» у міжнародних відносинах, дорого коштує народам і країнам, котрі у ХХ ст. спромоглися здобути незалежність і суверенітет. Воєнні дії, пряма агресія проти народів Молдови, Грузії, України і низки менших країн спричинили порушення нібито стабільного порядку в міжнародних відносинах, закріпленого в ряді важливих міжнародних договорів і угод. Що ж це є, як не рецидив імперіальної політики плиткої соціальної групи маргінальних правителів, які через ті чи інші обставини змогли опанувати владу в одній з найбільших держав світу?

Тому, підтверджуючи тезу І. Гаусмана про «цивілізаційну кризу», яка розтягнулася на понад століття, усе ж таки вважаю, що її причини треба шукати

саме в минулому, а не майбутньому, в подоланні вироблених століттями уявлень (стереотипів) про роль держави в упорядкуванні міжнародних відносин. Антропоморфізм уявлень про державу як визначального суб'єкта міжнародних відносин повинен відійти і залишитись у минулому тільки як історія, а не дійсність. Права народів і творених ними громадянських суспільств як суб'єктів інтернаціональних відносин повинні здобути провідну роль на міжнародній арені.

Немає сумніву, що питання насильства та його наслідків під час війни, страждання цивільного населення залишаються і лишатимуться надалі в полі зору істориків і світової громадськості як найважливіша складова побудови світу без насильства. Допоки людство стикатиметься з насильством у вирішенні соціальних чи інтернаціональних (глобальних) проблем, доти не втрачатиме актуальності питання гуманізації міжлюдських стосунків. Навряд чи колись вдасться досягти «світу без насильства», але сам шлях до цієї мети освячений поколіннями найкращих представників *homo sapiens*. Принаймні ця мета благодатна.

Проте для українського історика найважливішим залишається і залишатиметься питання «вписування» української проблематики в контекст світової історії у ширшому розумінні і Першої світової війни зокрема. І тут можна торкнутись двох важливих моментів: української ідеї і українських історичних реалій. Не секрет, що з погляду «історичних» великих держав, точніше їх керівних політичних еліт, що переймаються величиною свого минулого і виходячи з нього проєктують теперішній стан і майбутнє, Україна й українці виглядають такими собі «пасинками» історії, котрі не дуже обачно (а може, і з подачі великодержавних ворогів!?) забажали зіграти свою самостійну партію в геополітичній грі «великих гравців». Дійсно, якщо спрямувати погляд у минуле, то ми не знаходимо там держави під назвою «Україна» і народу під назвою «українці». Це дає підстави припускати, що і народ, і державність виникли штучно з чиеїсь «доброї» чи «недоброї» волі. Мало хто із західних (східних, південних, північних) політиків чи пересічних обивателів, що виховані на традиціях «великих гравців» міжнародної сцени, готовий легко повірити в існування окремого народу та враховувати його інтереси. А між тим народ цей має давні глибокі історичні корені і традиції. Однак через певні історичні обставини його минуле (наповнене, на жаль, політичними поразками і несприятливими чинниками, які підважують його авторитет в очах пересічного обивателя) виявилось привласненим сусідами.

Немає сенсу повторювати всю історію українського етносу та його історичних меандрів. Вона не більш і не менш драматична, ніж історія будь-якого іншого народу. Як це неодноразово відзначали фахові історики, минуле важливе для нині сущих передусім задля відповіді на питання «хто ми?» і «де ми?». На початку ХХІ століття ті самі запитання ставлять представники практично всіх країн і народів для з'ясування власної ідентичності. Кожна спільнота – національна, державна, регіональна, локальна – прагне знати свою «біографію» і тому намагається її творити з антропоморфної позиції власного «Я». Не випадково видатний французький історик Фернан Бродель (1902–1985)

в одній зі своїх останніх і незавершених праць «Ідентичність Франції» на перше місце поставив завдання «визначити місце французів у їхньому власному існуванні». А далі зазначив, що «ідентичність» – це завжди опанування самого себе, тому що «нація може існувати лише завдяки нескінченним пошукам у сенсі логічної еволюції, непохитного опору іншим, ототожнення себе з найкращим, суттєвим в собі, послідовного упізнання себе у знакових образах, пароліях, відомих утаємниченим»⁴⁶.

Подібне до Броделевого запитання ще на початку ХХ ст. поставив інший видатний історик – Михайло Грушевський (1866–1934) в титулі своєї праці «Хто такі українці і чого вони хочуть» (Київ, 1917). Відтоді написані сотні, а може, й тисячі праць з відповідями на ці запитання, утворилась і розвивається незалежна Українська держава. Але «тіні» минулого у вигляді старих мітів і стереотипів все ще не дають спокою деяким політикам сусідніх з Україною держав, а також продовжують функціонувати у свідомості окремих особистостей і груп населення й навіть штучно підсилюються ворожою щодо України пропагандою. І хоча багато проблем виникнення України та українців сьогодні вже доволі з'ясовані, та все ж залишається ще багато роботи для істориків щодо впорядкування нагромаджених історичних знань відповідно до сучасного стану історичної науки. Внаслідок гострої політичної і міжнародної кризи в Україні впродовж 2014–2015 років увага міжнародної громадськості до цієї частини Центрально-Східної Європи значно зростає.

У модерних національних рухах поневолених упродовж тривалого часу народів Центральної та Східної Європи відбилися значні відмінності їхньої історичної долі: народи з давніми і великодержавними традиціями апелювали до свого славного «державного» минулого, сподіваючись його відбудувати (німці, чехи, поляки, угорці), разом з тим як народи із «призабутою» державною традицією покликалися на незгасимий «народний дух» і прагнули відновлення самостійної державності, спираючись на «пригадування минулого» (українці, словаки, хорвати, серби та ін.). Для українців це пригадування було особливо складним, оскільки і саме це минуле і навіть частково назва народу були привласнені великим сусіднім монстром, який шляхом агресивного загарбання опанував велетенські простори східної частини Європи і неосяжної частки Азії. Цим зажерливим сусідом виявилась Московська держава, утворена дивним конгломератом європейських і азійських етносів з домішкою слов'янських народів, але з яскравим агресивним азійським менталітетом. Для багатьох дослідників досі залишається загадковим питання виникнення «русской» нації (народу), яка нібито успадкувала «слов'янський характер» і давньоруську традицію. Вчені ще довго будуть розбиратися в нагромаджених мітах «русской души», нехтуючи простим і зрозумілим фактом про те, що «русская» нація є логічним продуктом релігійно-державницької асиміляції представників різних етносів, об'єднаних імперською ідеєю (у дусі Чингісха-

⁴⁶ Бродель Ф., *Ідентичність Франції. Книга 1: Простір та історія*; переклад С. Глухової (Київ, 2013), 8, 13.

на), і являє собою «інтернаціональну» за своєю природою групу різноетнічного населення (зокрема з підкорених народів), покликаного представляти імперію перед зовнішнім світом. Для цього політичного класу Москви, а потім Росії та СРСР давньоруська спадщина виявилась благодатною платформою не тільки для обґрунтування свого зв'язку з європейською цивілізацією, а й «пояснення» власних експансіоністських намірів.

У такий спосіб русько-українська спадщина була привласнена нетолерантним сусідою, до речі, не без участі частини русько-українських культурних еліт XVII–XVIII ст., спокушених «православно-слов'янською» великодержавністю. Але тут не місце малювати розлогі історичні картини, пригадуючи відомі і позабуті (або свідомо спотворені) факти. Ідеться про інше: модерним українським елітам довелося уже вкотре (!) «віднаходити» своє викривлене минуле, спираючись на загнаний у підданство селянський простолюд, що вперто зберігав свою мову, традиції і звичаї. Знов-таки, це був процес не лише український: віднаходили своє спотворене минуле більшість народів регіону Центральної та Східної Європи, поділених між тогочасними імперіями. «Пробудження» (в іншій метафоричній версії «відродження») цих європейських народів відбувалося за подібним сценарієм, який вдало підмітив відомий чеський історик М. Грох (стадії А, В і С)⁴⁷: спочатку інтерес освічених верств до мови, тоді – до історії, а згодом – до політичної самостійності; іншими словами – це був процес політичної мобілізації мас під національну ідеологію (Я. Грицак).

За таким сценарієм відбувалося й українське «відродження» в розділених між імперіями українських землях. Щодо його періодизації, то в українській історіографії існує приблизний консенсус: перша «культурницька» стадія («збирання спадщини») припадає на кінець XVIII – першу половину XIX ст., друга «організаційна» (створення культурних та організаційних структур національного руху) – включає другу половину XIX ст., а третя («політична») – творення політичних програм і організацій, постановку політичних вимог аж до незалежної самостійної державності – з кінця XIX ст. і до революційних подій 1918–1921 рр.⁴⁸ Більшість дослідників погоджується, що нації (модерні) є етнополітичними утвореннями, а їх формування відбувалось двома шляхами – «зверху» (владні еліти) і «знизу» (культурні еліти). Українська нація формувалась другим шляхом, оскільки український народ (етнос) упродовж тривалого часу був бездержавним і входив до різних державних організмів. Сучасні фахівці слушно підкреслюють, що основну роботу у витворенні цієї нової культурної цілоти [етнічної нації. – Л. З.] виконали інтелектуали (історики, літератори, лінгвісти): їх завдання полягало в тому, щоб об'єднати колишні більш-менш культурно споріднені (а часто культурно й антропологічно

⁴⁷ Див.: Хрох М., «От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе» в: *Нации и национализм*; Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. (Москва, 2002), 121–146.

⁴⁸ Райківський І., *Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття* (Івано-Франківськ, 2012), 144–180 і наст. Цей же автор подає нарис дискусій навколо питання періодизації українського «відродження» (або націєтворення).

віддалені) етноси, замінивши попередню етнічну (наприклад, родоплемінну) ідентичність *новою ідентичністю*⁴⁹. Так русини давньої Русі перетворились на українців модерного часу. Ситуація в історії світу зовсім не поодиноким.

Історія українського національного «відродження» вже має розлогу наукову і популярну літературу⁵⁰. Тому повернемося до Першої світової війни і підкреслимо, що її значення для українців та їхніх національних змагань було кардинально важливим. Передчуття війни змусило нечисленну українську еліту прискорено до неї готуватись, обґрунтовуючи потребу забезпечення національних прав українців у післявоєнному світі. Під час Першої світової війни невелика група українських учених спільно з деякими росіянами підготувала і опублікувала в Росії російською мовою двотомну працю фундаментального характеру, яка обґрунтовувала географічні та історичні координати майбутньої України – «Украинский народ в его прошлом и настоящем»⁵¹. Ця енциклопедична праця мала за мету подати політикам аргументи на користь урахування інтересів великого європейського народу – українців – у післявоєнному перевлаштуванні європейського політичного простору. Під час війни праця не набула великого поширення і не була широко знаною, але уміщені в ній матеріяли послужили відправним пунктом для підготовки численних публіцистичних видань для населення, європейської публіки і політиків, підготовлених українськими авторами і поширених українськими політичними організаціями під час війни, а також у післявоєнний період. Серед цих авторів помітну роль відіграв і видатний географ та історик, учень М. Грушевського Степан Рудницький.

Проте за попередньою традицією українські політичні еліти орієнтувалися в своїх прагненнях на центральні держави, що виступали опонентами Росії, і за програвом цих держав у війні на міжнародній арені вони опинилися у таборі нібито «прихильників» переможених (Брестський мир 1918 р.), чим зменшили свої шанси на переконливе представництво власних інтересів на Паризькій мирній конференції. Тим більше, що водночас на обрії з'явився ще один «історичний» конкурент – відновлена Польща. Шансів у протистоянні з чотирма агресивними сусідами (більшовицька Росія, Польща, «біла» Росія, Румунія) було небагато, і справа завершилась черговою поразкою української ідеї і окупацією українських земель західним і східним сусідами. Які наслідки мала ця окупація для України (Голодомор, «класове» винищення населення, репресії і терор), назагал відомо.

⁴⁹ *Націоналізм. Антологія* / Упорядники О. Проценко, В. Лісовий (Київ, 2000), 25–26.

⁵⁰ Щоб не перетворювати коментарі на бібліографічний нарис, згадаємо тут тільки одну нашу працю, де можна знайти посилання на інші важливі дослідження: Зашкільняк Л. «Віднайдення України»: думки української інтелектуальної еліти XIX – початку XX століття щодо місця і ролі України в Європі» в *Przegląd Wschodni. Kwartalnik, Warszawa* (2014, Tom XIII. Zeszyt 2 (50): 421–448.

⁵¹ *Украинский народъ въ его прошломъ и настоящемъ*; Под редакцією проф. Ф.К. Волкова, проф. М.С. Грушевскаго, проф. М. М. Кавалевскаго, акад. Ф. Е. Корша, проф. А. Е. Крымскаго, проф. М. И. Тугань-Барановскаго и акад. А. А. Шахматова (Санкт-Петербург (Петроград), 1914–1916. Том 1–2), 379, 335.

Поразка українських визвольних змагань дозволила російсько-більшовицьким окупантам на тривалий час уповільнити дозрівання українського суспільства в УРСР і спрямувати його в бік протиставлення з Європою і цивілізованим світом. Я поділяю погляд американського історика Джошуа Е. Сенборна (Joshua A. Sanborn) щодо колоніального статусу України й українців у Російській імперії, а також у Радянському Союзі. Є всі підстави говорити про військове завоювання території України більшовицькими військами і придушення слабо організованого і розрізненого українського опору агресорові впродовж 1918–1923 рр. Окремою сторінкою тут залишається польсько-українська війна за західноукраїнські землі і факт залишення цих земель у складі міжвоєнної Польщі.

Отже, підсумовуючи розлогу проблематику, пов'язану з Першою світовою війною, треба наголосити, що вона створила для України та українців сприятливий шанс реалізації національної ідеї. Проте цей шанс не був використаний, головню внаслідок тривалого колоніального статусу українських земель, що «вимивав» інтелектуальні кадри, природні ресурси і маргіналізував національний рух, а його політичну організацію і згуртованість ставив під знак питання через поширювану лівими силами ілюзію демократичного перетворення східноєвропейського простору під російським протекторатом. На жаль, тоді облудний план збереження і трансформації Російської імперії в демократичну федерацію народів під гаслами соціалізму виявився результативним, а українцям довелось розплачуватись за нього «жнивими скорботи». На початку ХХІ століття російські проімперські керівні кола не можуть запропонувати жодного, навіть утопічного плану «перевлаштування» Східної Європи і змушені відкрито виявляти територіальні претензії до своїх сусідів і виступати з відвертими силовими проектами переділу сучасного світу. Навряд чи цивілізовані народи погодяться з такою пропозицією. Було би добре, щоб нинішня політична світова криза була розв'язана без нової винищувальної війни. Принаймні хочеться в це вірити. Тому що писати історію завжди легше, ніж її творити.

Боріс КОЛОНІЦКІЙ

Як ми маємо тепер вивчати Першу світову війну?

(Погляд російського дослідника на українську перспективу)

Сперечатися з вихідними твердженнями професора Гвідо Гаусмана неможливо. Справді, існує багато способів писати історію Першої світової війни, і можна з певною вірогідністю передбачити, що нові дослідницькі підходи будуть застосовані найближчим часом для вивчення тієї епохи, а розуміння її транснаціональних і глобальних аспектів надзвичайно на часі нині.

Цей прогноз, який видається мені абсолютно обґрунтованим, породжує певні питання, що особливо актуальні і для молодих колег, які вибирають тему для дисертацій, і для досвідчених учених, які організують великі колективні

проекти, і для керівників видавництв та редакторів наукових часописів, котрі просувають власні видання.

Яке ж місце в цьому процесі вчених різних регіонів, які належать до різних історіографічних традицій? Як вони можуть використовувати власні ресурси в глобальному «розподілі праці» дослідників, що необхідний для вивчення такого складного об'єкта, яким є Перша світова війна? Якими конкурентними перевагами вони можуть скористатися, які особливі ресурси можуть застосувати, щоб їхній інтелектуальний продукт став міжнародно значущим, помітним у величезному вирі публікацій, присвячених тій війні, точніше комплексу воєн та революцій? Як матеріали регіональних архівів та книгосховищ, особливі місцеві традиції освіти й науки, локальні ресурси культурної пам'яті можуть бути використані для того, аби вплинути на глобальну історіографію?

Одразу маю відзначити: я не вважаю, що маю право щось радити. Я не знаюся добре на сучасній українській історіографії, хоча й використовую деякі можливості для ознайомлення з працями колег (для мене дуже важливі контакти, що виникли завдяки діяльності Міжнародної асоціації гуманітаріїв). Цілком припускаю, що мої спостереження і прогнози можна спростувати, а мої пропозиції в реальному житті виявляться утопічними або, навпаки, справедливими. Та все ж я гадаю, що і таке бачення «збоку» не позбавлене певного смислу.

По-перше, невтаємниченим можу виявитися не лише я, а це означатиме, що важливі дослідження українських колег несправедливо лишили поза увагою і тому їх необхідно терміново перекласти передусім англійською мовою, яка – подобається нам це чи ні – служить сьогодні найважливішим інструментом наукової комунікації. Надзвичайно корисні були би і їхні публікації в російських видавництвах та часописах, чому і я, і багато моїх колег радо сприятимемо.

По-друге, історіографія на пострадянському просторі має, як мені вбачається, певні спільні риси. Часом ми маємо схожу академічну спадщину і разом з тим часто недооцінюємо ті унікальні можливості, які маємо, ті ресурси, які інколи ігноруємо.

По-третє, це дає мені можливість розповісти про деякі проблеми вивчення історії Росії і про певні праці, у яких вивчають історію участі Російської імперії, а потім і Радянської Росії у Першій світовій війні (деякі роботи згадує професор І. Гаусман).

У важливій праці, присвяченій історіографії Першої світової війни, відомі історики Джей Вінтер та Антуан Прост визначили кілька етапів її розвитку⁵², нагадаю їх, дещо спрощуючи тези авторів. До Другої світової війни дослідження історії війни часто відповідали потребам різноманітних держав. Зокрема, військові, які готувалися до нових воєн, наполегливо вивчали досвід 1914–1918 рр. (що часом негативно позначалося на бойовій підготовці). Дипломати, відстоюючи інтереси власних країн (що інколи абсолютно хибно сприймали), сприяли публікаціям документів і підготовці дипломатичних історій. Історія

⁵² Winter Jay and Prost Antoine, *The Great War in History: Debates and Controversies, 1914 to the Present* (Cambridge University Press, 2005).

міжнародних відносин і воєнна історія були привілейованими темами для дослідження, а генерали, дипломати й політики найчастіше ставали головними героями історичних наративів. Водночас ці об'єкти досліджень прямо та опосередковано впливали на процес дослідження, виступаючи іноді і в ролі надзвичайно важливих інформантів, які вплинули на концепції вчених, і часом і як замовники чи спонсори дослідницьких проєктів. Історію війни вивчали передусім як історію держав, і доволі часто – в інтересах держав (чимало дослідників різних країн і нині вважають, що це головне завдання історієписання).

Після Другої світової війни ситуація дещо змінилася. І істориків, і читачів їхніх праць стали цікавити інші проблеми. Для багатьох країн пам'ять про війну і надалі лишалася «живою», навіть «гарячою», але актуалізувалася ця тема інакше. Позначився і загальний історіографічний тренд, що надав більшого значення погляду на історію «знизу», і вплив соціологічних підходів на осмислення історії. Значну увагу приділяли не «видатним» воїнам – полководцям і героям, а фронтовому досвіду «простих» солдатів і офіцерів. З-поміж інших об'єктів вивчення того часу – біженці, робітники, селяни, містяни, жінки; історію війни часто писали як історію класів, інших соціальних груп. Соціальна і політична історія зробили не тільки фронт, але й тил важливим об'єктом вивчення. Історію війни частіше пов'язували з історією революційного руху, соціальний і політичний протест тієї епохи привертала увагу дослідників. Процеси європейської інтеграції і потреби зіставного вивчення історії змусили багатьох сприймати Першу світову війну як «Європейську громадянську війну», такий термін використовували навіть автори деяких підручників. Це спричинило появу важливих компаративних досліджень, щоправда, при цьому найчастіше зіставляли воєнний досвід лише трьох країн – Британії, Німеччини і Франції.

Зрештою, від кінця ХХ століття на історіографії Першої світової війни позначився сильний вплив культурного (культурального) повороту, виходило все більше праць, присвячених різним аспектам культурної історії війни, зокрема культурі війни та культурній пам'яті про війну. (Показово, що відома праця Пола Фассела, присвячена пам'яті про Першу світову війну⁵³, стала однією з перших, що вплинули на все поле *memory studies*). Цей культурний поворот дозволяє знову звернутися – на іншому рівні, за допомогою іншого інструментарію – до індивідуального воєнного досвіду окремих людей.

Я би додав, що нині спільнота дослідників Першої світової війни, які намагаються створити узагальнювальні праці та ініціювати нові наукові проєкти, відчуває нерівномірність і асиметричність історіографії попереднього періоду. Наявний досвід зіставлення Британії, Німеччини, Франції змушує відчувати історіографічні лакуни, тому є прагнення і до компаративних проєктів, і до узагальнювальних досліджень додати зіставлюваний матеріал, що стосується Австро-Угорщини, Італії, Османської та Російської імперій. Часом

⁵³ Fussell Paul, *Great War and Modern Memory* (Oxford: Oxford University Press, 1975), 384. Книгу перекладено російською мовою: Фассел Пол, *Великая война и современная память* (СПб: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2015).

ці регіони сприймають як «забуті», позбавлені належної уваги (про це пише і професор І. Гаусман). Для істориків Східної Європи така історіографічна ситуація є важливим шансом: на їхні дослідження чекають учені з інших країн, зокрема й ті, хто не вивчає безпосередньо регіон.

У деяких моментах ритми розвитку радянської та пострадянської історіографії були абсолютно відмінні, періодизація історії дослідження Першої світової війни не збігається з тією, яку запропонували Дж. Вінтер та А. Прост. Навряд чи варто вважати, що праці радянських істориків становили певний моноліт. Карен Петрон, вивчивши радянську пам'ять про війну, показала, що упродовж 1920-х рр. у СРСР одночасно існували кілька проєктів пам'яті⁵⁴. Та й надалі, навіть в умовах більш суворого ідеологічного режиму, відчувалось інколи певне «різноголосся» (достатньо зіставити підходи Є. В. Тарле і Н. П. Полетики). Можна було би додати, що навіть канонічний «Короткий курс» («Краткий курс») історії ВКП(б) (1938) незабаром зазнав суттєвих змін упродовж Другої світової війни, а в офіційній «Історії дипломатії» («История дипломатии») (1945) деякі акценти в інтерпретації історії Першої світової війни були розставлені абсолютно по-іншому. Разом з тим можна сказати, що впродовж 1920-х рр. наявна тенденція героїзації «імперіалістичної» війни була вкрай слабкою, її придушували. Противники війни, селяни, навіть дезертири, а передусім робітники й головне більшовики були основними об'єктами вивчення. У деяких таких працях можна було побачити прагнення писати історію «знизу», відчувалось бажання писати соціальну історію – в її марксистській версії. У певних моментах радянська історіографія 1920-х рр. передувала окремим напрямом західної історіографії 1960-х рр.

Упродовж 1930-х рр., і особливо від початку Другої світової війни, історію в СРСР використовували для патріотичної мобілізації. У ній знайшлося місце для полководців і героїв. Популярні історичні праці просто використовували патріотичний дискурс мобілізації 1914 року. Але все ж неправильно було би говорити, що викриття «імперіалістичної війни» зовсім лишилося в минулому, а інтерес до соціальної історії був абсолютно втрачений. Точніше було би описувати післявоєнну радянську історіографію Першої світової як певну еkleктичну систему, в якій з часом обов'язкові покликання на Леніна маскували часто криптоімперські і криптореформістські, криптоліберальні і криptonационалістичні проєкти історичної пам'яті, і ця еkleктична система ставала все більш складною і внутрішньо суперечливою попри цензурні умови епохи застою. Учасники таких дискусій, що часом і надалі впливали на сучасну історіографію, нападали й захищались, використовуючи відповідні цитати Леніна. Важливим елементом цієї системи були зідеологізовані «історії робочого класу» й «історії селянства», при цьому особливу увагу приділяли «класовій боротьбі» в різних її тлумаченнях. Однак у деяких найкращих її зразках навіть ця історія могла мати точки дотику із західною соціальною історією завдяки широкому й детальному вивченню джерел, що провадили певні дослідники.

⁵⁴ Petrone Karen, *The Great War in Russian Memory* (Bloomington, Indiana University Press, 2011).

Від часів «перебудови» такий історіографічний «криптоплюралізм» змінив плюралізм відкритий (що створювало умови для міжнародної історіографічної «конвергенції»), хоча різні історичні напрями підтримували різні ресурси. З-поміж чинників, що впливали на дослідницькі освітні й публікаційні проекти, можна назвати політичний, скасування цензури (або її обмеження), відкриття архівів (у деяких ситуаціях вибірково, а інколи тимчасове), вплив західної історіографії. Особливе значення мали поява на пострадянському просторі нових держав і пов'язана з цим потреба академічно оформлювати національні та державні проекти, історики не могли не брати участі в цих процесах навіть тоді, коли вони намагалися цього уникнути. Вплив західної історіографії іноді спонукав слідувати глобальній інтелектуальній моді, а це могло виявлятися в зацікавленні соціальною і культурною історією. Разом з тим потужний вплив національних проектів спонукав зробити історіографію «національною», а це відбивалось у тематиці досліджень і публікацій, на жанрі історичної оповіді: у центрі уваги нерідко опинялися «вожді» і «герої», «батьки нації» та «будівники держав». Цим пострадянська історіографія трохи нагадує західноєвропейську історіографію 1920–1930-х рр.

Така ж суперечність між провідними науковими парадигмами і політичними запитамі, які формулювали конкурентні національні еліти, створює очевидні проблеми для багатьох істориків регіону: деякі дослідники, які працювали на пострадянському просторі, опиняються в складній, інколи трагічній ситуації. Однак історія історичної науки свідчить про те, що таке напруження іноді породжує інтелектуально цікаві тексти й важливі у суспільному розумінні проекти. Проблеми фаху можуть виявитися шансом для розвитку дисципліни, виклик може стати перевагою.

І в цьому розумінні історики регіону, зокрема українські колеги, можуть стати ініціаторами таких дослідницьких проектів, що доволі важливі для великої міжнародної спільноти вчених, які вивчають Першу світову війну. Зокрема, матеріали місцевих архівів і традиційні зв'язки істориків України з фахівцями інших країн створюють ідеальні умови для ініціювання компаративістських проектів.

Наприклад, історія братання на Східному фронті заслуговує на особливу увагу. Не можна сказати, що цю тему не досліджували. Правда, у радянських історичних працях братання розглядали як результат свідомої діяльності революційних соціалістів, передусім більшовиків, а в пострадянський період історики приділяли увагу здебільшого німецьким і австро-угорським пропагандистам і розвідникам. Ініціативу інтернаціоналістів і розвідників, звичайно, не слід ігнорувати, але на братання впливали й інші чинники – обмін продуктами, прибирання трупів, заготівля дров, несанкціоновані перемир'я під час споживання їжі та ін. Останнім часом з'явилися цікаві збалансовані дослідження, основані на нових джерелах, достатньо згадати важливу книгу А. Б. Асташова⁵⁵. Але

⁵⁵ Асташов Александр Борисович, *Русский фронт в 1914 – начале 1917 года: Военный опыт и современность* (М.: Новый полиграф, 2014), 737. У зв'язку зі столітньою річницею Першої світової війни в Росії випустили чимало якісних досліджень, але книга А. Б. Аста-

і в серйозних дослідженнях іноді трапляються узагальнені характеристики «російських солдатів», «німецьких солдатів», «австрійських солдатів». Разом з тим ставлення до братання і «технологія» братання на місцях могла залежати від багатьох чинників, зокрема і від етнічного складу і дислокації відповідних підрозділів і частин. Як поводитися солдати в тих ситуаціях, коли між супротивниками мовний бар'єр не існував (чи його можна було легко подолати)? Як поводитися польські, єврейські й українські солдати, які воювали з польськими, єврейськими і українськими солдатами протиборчих імперій? Що примушувало їх воювати і що дозволяло їм брататися? Як проявлялася в цьому національна самосвідомість і як процеси братання впливали на осмислення етнічності? Число дослідницьких питань, пов'язаних із вивченням феномену братання, можна було би легко помножити. В ідеалі можна було би представити міжнародний проект, учасники якого вивчали б матеріяли українських, російських, австрійських, німецьких, угорських і польських архівів. Українські історики могли б узяти на себе ініціативу з організації такого проекту.

Одним із найбільш перспективних напрямів останнім часом була локальна історія. Особливо успішними ставали ті проекти, автори яких намагалися, використовуючи чималі ресурси традиційного краєзнавства і регіональної історії, подивитися крізь локальну історію на проблеми більших територій, бо часто тільки ретельне вивчення проблеми на місцевому рівні дозволяє точніше описати деякі загальні проблеми. Таке прагнення зближує локальну історію з мікроісторією. Пітер Голквіст, що вивчив історію Дону часів Першої світової війни, революції і громадянської війни, навів дуже вдалий приклад такого підходу⁵⁶. Ба більше, він зміг вийти і на інший, більш високий рівень контекстуалізації: ретельно вивчаючи цей регіон, дослідник зумів зіставити розвиток Російської імперії і різних європейських країн упродовж цього періоду. Зокрема, він показав, що ті практики, виникнення яких зазвичай пов'язували з революцією і громадянською війною, з'явилися насправді до 1917 року під впливом Першої світової війни. Багато прийомів мобілізації, що використовували в Росії, застосовували під час Першої світової війни і в інших державах, але якщо в них із закінченням бойових дій спостерігається своєрідна «нормалізація» методів управління, то в Радянській Росії (а потім – у СРСР) такі надзвичайні методи надалі використовували й після завершення громадянської війни. Подолання символічного рубежу 1917 року і багаторівнева контексту-

шова виокремлюється з-поміж решти і багатством залучених джерел, і формулюванням нових для російської історіографії питань. Серед інших новаторських праць не можна лишити поза увагою книги О. С. Нагорної та В. В. Полікарпова: Нагорная Оксана Сергеевна, *Другой военный опыт: Российские военнопленные Первой мировой войны в Германии (1914–1922)* (М.: Новый хронограф, 2010), 423; Поликарпов Владимир Васильевич, *Русская военно-промышленная политика, 1914–1917 (Государственные задачи и частные интересы)* (М.: Центрполиграф, 2015), 383.

⁵⁶ Holquist Peter, *Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis, 1914–1921* (Cambridge: Harvard University Press, 2002).

лізація, яку використав Голквіст, вплинули на задум і реалізацію масштабного міжнародного дослідницького проекту⁵⁷.

Бачиться, що такий підхід міг би бути використаний і для зіставлення територій (міста, повіти, губернії / провінції). І мені здається, що українські архіви різних міст мають чимало джерел для таких компаративних проєктів. При цьому важливі порівняння «малоруських» губерній, що розташовувалися на території сучасної України, з провінціями Австро-Угорщини і з зіставляваними губерніями різних регіонів Російської імперії. При цьому дослідники, які вивчають окремі місцевості, можуть і не чекати на великі компаративні проєкти: їхня робота тільки виграє від включення в ширший контекст, – у цьому розумінні книга Голквіста може стати добрим зразком.

Якщо історію різноманітних переплених революцій неможливо відірвати від історії Першої світової війни, то нового осмислення вимагає і феномен «революціонізації». Термін, як відомо, використовували вже під час війни німецькі державні й військові діячі для опису політики, яку вони проводили щодо Британської, Російської і Французької імперій: різні німецькі відомства намагалися спровокувати безлади, повстання, революції в таборі супротивника. Але цей термін може бути застосований і для позначення предмета дослідження. І йдеться не лише про вивчення дій основних «акторів революціонізації» (урядові відомства, політичні партії, національні рухи, міжнародні об'єднання революціонерів) і оцінку їх ефективності. Питання можна поставити про трансфер революційності, про вплив дискурсів і практик революцій на організації, що за своєю суттю дуже далекі від революції. Наприклад, термін «церковна революція» з'явився вже 1917 року, він образно і разом з тим досить точно описував певні процеси, що відбувались у Православній церкві. Не дивно, що нині термін використовують дослідники⁵⁸. Об'єктом «революціонізації» стали також війська Німеччини і Австро-Угорщини. Дослідники і раніше звертали особливу увагу на ту революційну пропаганду, яка була адресована солдатам цих армій. Але на вивчення заслугують і інші питання. Як ситуація революції впливала на військову дисципліну, на процеси ухвалення і виконання наказів? Дефіцит продовольства, проблеми з транспортним сполученням, зі зв'язком, необхідність укладати тимчасові і ненадійні угоди з місцевими акторами різного рівня, сама легітимність яких

⁵⁷ Про міжнародний проєкт див.: <http://russiasgreatwar.org/index.php>. Для теми цієї статті особливо цікаві томи, що вже вийшли в рамках цього проєкту, присвячені імперському й локальному вимірам революції: *Russia's Home Front in War and Revolution, 1914–1922. Book 1: Russia's Revolution in Regional Perspective*; Ed. Sarah Badcock, Liudmila G. Novikova, Aaron B. Retish (Bloomington (Indiana): Slavica, 2015); *The Empire and Nationalism at War*; Ed. Eric Lohr, Vera Tolz, Alexander Semyonov, von Hagen (Bloomington (Indiana): Slavica, 2014).

⁵⁸ Рогозний Павел Геннадьевич, *Церковная революция 1917 года (Высшее духовенство Российской Церкви в борьбе за власть в епархиях после Февральской революции)* (Санкт-Петербург: Лики России, 2008), 223; Його ж: Рогозний П. Г., «Церковный большевизм»: К изучению языка борьбы за власть в Российской Православной церкви (Апрель 1917 – март 1918 г.) в: *Политическая история России первой четверти XX века: Памяти профессора Виталия Ивановича Старцева* (СПб, 2006), 329–339.

була не очевидною, невизначеність ситуації і несподівані виклики примушували інколи командирів на місцях діяти на свій страх і ризик, імпровізуючи і пристосовуючись до обставин. Їм теж по-своєму необхідно було виживати в умовах революції, а це вимагало постійного її вивчення, пристосування до неї. Немає потреби доводити, що дослідження цієї теми є цікавим для істориків різних країн, а випадок України тут відіграє особливу роль.

Ось кілька тем, які, як мені видається, особливо цікаві для істориків різних країн.

Уважний читач міг би помітити, що, міркуючи про історіографію Першої світової війни, я думав і про перспективи співпраці українських і російських дослідників. Потреба в такій співпраці відчувається нині все більше й більше.

Переклад з російської Марини Курушиної

Олег ПАВЛИШИН

Український контекст. Про українську перспективу в європейській історії Першої світової війни

Професор Гаусман говорить про нові акценти у вивченні історії Першої світової війни останнім часом. Зокрема про перенесення основної уваги дослідників на східний театр воєнних дій, частиною якого були українські території. В Україні події цієї війни пов'язані з революцією та розбудовою національної державності. Сучасна українська історіографія намагається висвітлювати війну в багатозаровому вимірі та розмаїтті оціночного спектра, а дослідники демонструють принаймні ознайомленість із методологічним інструментарієм провідних зарубіжних учених⁵⁹.

Значну увагу історики приділяють воєнним подіям у Галичині. У цьому краю зі складною міжнаціональною та соціальною специфікою відбувалися ключові військові операції й оволодіння цими теренами мало для суперників важливе стратегічне та політичне значення.

Наші зауваги до тексту професора Гаусмана подаємо за кількома пунктами.

1. Мілітарний аспект

Протиставлення західного та східного театрів воєнних дій в європейських дослідженнях, у яких перший розглядають як приклад позиційної війни, а східний – операційної, не зовсім точне. На Сході наступальні дії протиборчих сторін упродовж 1914–1917 рр. змінювалися тривалим позиційним протистоянням.

У дослідженнях мілітарної історії Першої світової необхідно брати до уваги важливий чинник започаткування нового типу війни у тактико-географічному плані. Попередні воєнні конфлікти мали здебільшого локальний ха-

⁵⁹ Див.: Смолій Валерій, «Вступне слово» у: *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна*; Упорядник Олександр Реєнт (Київ, 2014), 5–8; Реєнт Олександр, Передмова у: *Там само*, 9–16.

рактер. Просування військ відбувалося по головних шляхах, а метою бойових дій було захоплення насамперед більших міст та фортифікаційних укріплень. Решту території війська зазвичай проходили маршем.

У світовій війні довжелезні фронтові лінії тягнулися на тисячі кілометрів, де кожен відтинок фронту мав стратегічне значення. Ваги набула географічна специфіка та рельєф теренів. Отже, незнання топографії, неврахування особливостей ландшафту в сільських місцевостях могло загрожувати успіхам бойових операцій на сотні кілометрів фронту, здачі противнику великих фортифікацій та важливих міст. У такому контексті слід проаналізувати хід війни в Галичині – краю з різноманітним ландшафтом та складною мережею комунікацій.

Гвідо актуалізував потребу глибшого вивчення боїв за найбільшу твердиню на східному театрі воєнних дій – Перемиську фортецю. На нашу думку, варто досліджувати не тільки безпосередню боротьбу за фортецю восени 1914 – навесні 1915 р., але й розглянути в ретроспективі її розбудову. Австрійська влада розпочала будувати потужну фортифікаційну систему ще в другій половині XIX ст. Стратегічні плани генерального штабу Австро-Угорщини передбачали, що в разі масштабної війни з Росією армія відступить зі Східної Галичини – і бойові дії перенесуться на терен більш вигідний у стратегічному плані. Саме з цієї причини одну з найбільших тогочасних оборонних споруд в Європі облаштували на відстані понад сто кілометрів від російського кордону. В результаті мережа укріплень у радіусі 15–20 км навколо Перемишля творила унікальну оборонну систему, в якій були втілені найсучасніша військово-інженерна думка та технології. Тривале будівництво твердині модернізувало також Перемишль і його інфраструктуру, урізноманітнило соціальний і міжнаціональний склад мешканців міста.

Подібно з огляду на перспективу війни між Австрією та Росією будувалася в другій половині XIX – на початку XX ст. й залізнична мережа в обох імперіях. Хоча сукупність залізниць у російській Україні та в австрійській Галичині мала транс'європейське значення в економічному плані, їх будівництво підпорядковувалося насамперед воєнним потребам держав-суперниць.

Стрімкий наступ російського війська на початку війни певною мірою підтвердив прогнози австрійських військових стратегів. Росіяни серйозно спіткнулися щойно на підступах до Перемишля. Майже півроку витратили вони на те, щоб зайняти важливу стратегічну твердиню, яка врешті піддалася не внаслідок військової операції, а через брак боєприпасів і продовольства у її захисників. Утім, фортеця загалом виконала свою місію – стримала і зв'язала російські війська, не дозволивши їм розгорнутися на ширшому оперативному просторі. Порівняльні студії історії оборони Перемиської твердині та битв за фортеці на сході Франції, крім мілітарного аспекту, мають включати широкий соціальний контекст: стратегії виживання містян та селян навколишніх сіл у воєнному повсякденні, їх ставлення до обох супротивників тощо.

2. Людські втрати та репресії

Тема масової загибелі вояків і фізичного насильства щодо цивільного населення у запіллі залишається одним із ключових дослідницьких завдань іс-

ториків Першої світової. Що стосується людських втрат на фронтах, то збільшення кількості загиблих відбувалося не лише через впровадження нових видів озброєнь чи тактики бою, але й через зневажливе ставлення воєначальників до цінності життя своїх вояків. Як доречно визнав радянський історик Яковлев щодо характеру військових дій в Галичині у травні 1915 р., «кайзерівські генерали не жаліли сталі, російські – людей»⁶⁰.

В Європі разом із невиправданими втратами серед солдатів фізичне насильство щодо цивільного населення з боку ворожих сторін набуло масового характеру. Упродовж війни галицькі українці зазнали найбільших репресій, як не парадоксально, насамперед від «своєї» – австрійської влади. У сумнозвісному таборі Талергоф інтернували не тільки москвофілів, але й національно свідомих українських селян, священників та інтелігенцію, запроторених за сфальшованими доносами їхніх політичних супротивників. Сотні невинних селян були страчені за рішеннями військово-польових судів через підозри у шпигунстві на користь Росії.

Натомість російська військова та цивільна адміністрації впродовж перших місяців окупації краю, переслідуючи український рух та Греко-Католицьку Церкву, водночас намагалася різними засобами прихилити на свій бік місцеве українське селянство. Репресії росіян у Галичині поза тотально жорстокою поведінкою вояків так званої Дикої дивізії у Карпатському регіоні були спрямовані насамперед проти місцевих євреїв та німецьких колоністів. Проте таке диференційоване ставлення до місцевого населення з боку російської армії мало місце передусім під час успішних наступальних операцій. Тактика «спаленої землі», яку застосовували росіяни, відступаючи з завойованих позицій, нівелювала міжнаціональну специфіку.

У сучасних дослідженнях насильницьких практик Першої світової війни бракує порівняльних студій функціонування тогочасного міжнародного гуманітарного права. Історикам варто і в загальному плані, і в конкретиці з'ясувати реалії застосування командуванням ворожих сторін Гаазької конвенції про закони і характер сухопутної війни від 18 жовтня 1907 р. (так звана Гаазька конвенція IV).

3. Взаємодія фронту й запілля

Галичина є дуже зручним об'єктом також для тих істориків, які досліджують практики тісної взаємодії фронту й запілля у світовій війні. Порівняно невелика територія краю, мінлива динаміка військових операцій і позиційної війни на обмеженому просторі тісно пов'язували зовнішній і внутрішній фронти у воєнному та соціальному вимірах.

Характерною особливістю воєнних дій у Галичині було те, що, окрім руйнування кількох містечок артилерійською канонадою, в більших містах краю масштабних вуличних боїв не відбувалося. Наступальні дії та позиційні протистояння, які чергувалися в часі, були зосереджені насамперед на сільських територіях. Відповідно серед цивільного населення краю саме мешканці сіл найбільше зазнали людських і матеріальних втрат та репресій від

⁶⁰ Яковлев Н. Н., *1 августа 1914* (Москва: Молодая гвардия, 1974), 61.

армій ворожих сторін. Селяни та нечисленна місцева інтелігенція залежно від обставин вибудовували ситуативні стратегії виживання в катастрофічних реаліях війни.

Центральні держави в умовах воєнної блокади, економічної ізоляції та обмеженості внутрішніх людських та матеріальних ресурсів були вкрай зацікавлені в сільськогосподарській продукції. Тому продукція навіть такого відсталого в господарському плані краю, яким тоді була Галичина, набувала стратегічного значення. Для її забезпечення австрійська влада переформатувала на воєнний режим крайову, повітову і навіть місцеву адміністрацію. Були створені спеціальні воєнні інституції, які регулювали господарське життя краю. Запроваджено обов'язковість праці в поміщицьких господарствах не тільки для селян, які не були мобілізовані до армії, а навіть жінок і дітей. Такий воєнно-господарський примус ще більше загострив стосунки поміж владою та місцевим селянством. Захитався авторитет і сільських священників, які в межах своєї парафії виступали трансляторами непопулярних розпоряджень влади. Для дослідження воєнного повсякдення у місцевостях запілля важливим джерелом є мало знані сьогодні парафіяльні хроніки, що віддзеркалюють воєнну добу з погляду сільського священника.

4. Політична історія та інформаційна війна

Безперечно, що для українців, як і для їхніх сусідів поляків, світова війна була не тільки масштабною трагедією, але водночас стала «генератором політичних можливостей». Для польської еліти ідею відновлення державности не знімали з порядку денного від часів поділів Речі Посполитої. Натомість український національний провід по обидва боки Збруча до війни включно у своїй політиці оперував лише домаганнями автономії в складі Російської та Австро-Угорської імперій. Щойно наприкінці війни загроза нового поглинання українських територій сусідніми державами спонукала політиків активно діяти в самостійницькому та «соборницькому» ключі.

Професор Гаусман у контексті дослідження інформаційної війни вивчає спадщину Степана Рудницького, який виконував дуже важливу функцію щодо наукового обґрунтування географічного простору України та її кордонів. Напрацювання вченого мали свою внутрішню та зовнішню аудиторії. У першому випадку йшлося про намагання повідомити широким колам населення і війська про територію «соборної» України в її етнографічних межах. У другому випадку мова йшла про презентацію суцільного географічного простору України в міжнародній політиці національних урядів задля визнання прав українського народу на державну самостійність.

Подібну роботу в плані обґрунтування історичних зв'язків українських земель та аналізу їх етнічного складу здійснював історик Мирон Кордуба⁶¹. Обидва українські вчені провадили інтелектуальну боротьбу з географами та істориками Польщі, яка претендувала на українські території.

⁶¹ Див.: Кордуба Мирон, *Північно-Західна Україна* (Відень: Накладом Союзу Визволення України, 1917); Його ж, *Територія і населення України* (Відень, 1918).

Прикметно, що польські вчені (Євгеніюш Ромер, Станіслав Закшевський, Станіслав Павловський, Генрік Верценський та Ян Чекановський)⁶², як і їхні українські вівзаві, користувалися тими самими цифрами переписів населення Наддніпрянщини та Галичини імперської доби. Проте обидві сторони інтерпретували їх по-різному, акцентуючи на вигідній для себе статистиці щодо розмовної мови та конфесійної належності, яка не корелювала.

Специфічного характеру набуває історична пам'ять про «велику» війну. У свідомості українських селян вона мала лінійний вимір: лихоліття світової війни тривали у війнах українців з Польщею і більшовицькою Росією та протиборством двох останніх на українських теренах упродовж 1920 р. Перша і Друга світові війни буквально вмістилися в досвіді та пам'яті одного покоління. Відповідно досвід Першої війни, сформовані стереотипи «ворога» в певний спосіб могли відбиватися у сприйнятті воєнних подій та в моделях поведінки за років Другої світової.

Tea SINDBÆK ANDERSEN

New histories of the First World War – in reply to Professor Hausmann's discussion

Professor Guido Hausmann rightly points out that the centenary of the First World War created something like a media-hype around that war; an occasion that for once allowed the Great War to come out of the shadows behind the Second World War, which usually dominates history and memory in many European countries, including Germany, most of Central- and Eastern Europe, and certainly the Balkans. Indeed, as Professor Hausmann reminds us, before and during the First World War centenary, leading politicians felt called upon to involve themselves in debates about that war.

In this context it is important to note, I believe, that the centenary was accompanied by a wave of new books. Several new assessments of the causes and lead-up to the First World War appeared in the years around and immediately preceding the centenary.⁶³ Thus, this was indeed an occasion for historians all over the world to revisit “Europe’s great seminal catastrophe”, as George Kennan famously called the

⁶² Romer Ewgenijusz, Zakrzewski Stanisław, Pawłowski Stanisław, *W obronie Galicyi Wschodniej* (Lwów, MCMXIX); Wiercieński Henryk, “Badania granicy etnograficznej na Rusi Chelmskiej”, *W obronie ziemi; Z przedmową Zygmunta Chrzanowskiego. Z dwiema mapami* (Warszawa, 1918), 77–84; Czekanowski Jan, *Wschodnie zagadnienia graniczne Polski i stosunki etniczno-społeczne (z mapką)* (Lwow, 1921).

⁶³ For overviews and discussions of the wave of new studies published around the centenary of the war, see e.g. Hew Strachan, ‘Review article: The origins of the First World War’, *International Affairs*, 90, 2, 2014, 429–439; Andrew G. Bonnell, ‘New Histories of the Origins of the First World War: What happened to the “Primacy of Domestic Politics?”’, *Australian Journal of Politics and History*, 61, 1, 2015, 121–127; William Mulligan, ‘Review-Article: The Trail Continues: New directions in the Study of the Origins of the First World War’, *English Historical Review*, vol. 129, no. 538, 2014, 639–666.

First World War.⁶⁴ One of the most discussed and praised new studies is Christopher Clark's *The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914* from 2012, which was met with excitement and acclaim by journalists and academics alike.⁶⁵ Clark argued that not one European power could be held solely responsible for the outbreak of the war. Instead he pointed towards the Balkans and towards Serbian nationalism, suggesting that Serbian politicians as well as activists such as Gavrilo Princip and his fellows, who murdered Franz Ferdinand, were at least partly responsible for the war.⁶⁶

Clark's arguments provoked a strong reaction in Serbia. Academics considered his argument flawed, as especially the chapters on Serbia were methodologically weak.⁶⁷ Yet, more surprisingly, Serbia's president Tomislav Nikolić repeatedly rejected the suggestions made in Clark's book, and on one occasion he explicitly mentioned Clark as a main source of a historical revisionism which Serbia could not possibly allow. Moreover, Nikolić underlined more than once that Serbia's war memory had to be protected.⁶⁸ Obviously, the First World War is an emotional and politically important topic in Serbia. Indeed, Serbia has a strong and well-established tradition of First World War memory, and war history in Serbia is well studied.

This is not quite the case in Croatia and Bosnia, two countries that together with Serbia were part of the Yugoslav state from its establishment in 1918, largely as a result of the First World War, to its destruction in the early 1990s. The state narrative of the Yugoslav state in the interwar period was based on Serbia's First World War memory, focusing on the suffering and heroism of the Serbian army and its victories on the allied side.⁶⁹ This narrative largely excluded the war experience of the many South Slavs who fought or lived through the war on the Austro-Hungarian side. This inevitably resulted in alienation, which was only one of a number of serious challenges that the new Yugoslav state had inherited from the Great War.⁷⁰

⁶⁴ George Kennan, *The Decline of Bismarck's European Order. Franco-Russian relations, 1875–1890*, Princeton: Princeton University Press, 1979, p. 3.

⁶⁵ Christopher Clark, *The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914* London: Allen Lane 2012, Penguin 2013. For examples of reviews, see See for example Ian Pindar, 'The Sleepwalkers by Christopher Clark – review' *The Guardian*, 19 July 2013 (<https://www.theguardian.com/books/2013/jul/19/sleepwalkers-christopher-clark-review>); Sean McMeekin, 'The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914' *History Today*, 62, 12, December 2012 (<http://www.historytoday.com/blog/2012/11/sleepwalkers-how-europe-went-war-1914>)

⁶⁶ Clark, *The Sleepwalkers*, xxvi–xxvii, 559–561.

⁶⁷ Danilo Šarenac, 'O knjizi Mesečari. Kako je Evropa ušla u rat 1914, profesora Kristofera Klar-ka', *Vojnoistorijski glasnik*, 2013, 1, 267–280

⁶⁸ See Tomislav Nikolić, 'budimo dostojni junačke prošlosti', *Politika*, 10 November 2013, <http://www.politika.rs/sr/clanak/275423/Budimo-dostojni-junacke-proslosti>; 'Srbija ušla u Prvi svetski rat da bi opstala', President of the Republic of Serbia, Press centre, 13 June 2014, <http://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/vesti/srbija-usla-u-prvi-svetski-rat-da-bi-opstala>

⁶⁹ Ismar Dedović and Tea Sindbæk Andersen, "'To Battle, go forth all heroes". World War I Memory as a Narrative Template in Yugoslavia and Serbia', in Jaroslav Suchoples and Stephane James, eds., *Re-visiting World War I. Interpretations and Perspectives of the Great Conflict*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2016, 247–270.

⁷⁰ See John Paul Newman, *Yugoslavia in the Shadow of War. Veterans and the limits of State Building 1903–1945*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

When Croatia and Bosnia were established as independent national states in the 1990s, the Yugoslav historical narrative was abolished. This left these states with very little of a First World War memory. The approaching centenary created a need to fill that void: the EU held a meeting for ministers in October 2013, where plans for the centenary were discussed, and Croatia's Minister for Culture returned to her country and presented an agenda for how this would be marked in Croatia.⁷¹ In Bosnia the approaching centenary caused even more disturbance, as Sarajevo needed to decide how to host some sort of commemoration of the war's outbreak. The debates in and around Bosnia made it clear that there was very little consensus in the region, but also within Bosnia itself, with regard to which history was to be remembered and how.⁷²

This suggests something important about First World War history and memory. Firstly, it seems that the map of Europe holds several "memorial shatter zones", places where there is little established memory of, in this case, the First World War, either because war memory has been dominated by an imperial or hegemonic narrative, or because memory of the Great War has been drowned or backgrounded by other memories, or both. When the Yugoslav/Serbian war memory was abolished in Croatia and Bosnia, there was very little memory – and history – left. Serbia, however, retained its well-established war memory. I suggest that similar tendencies may characterize the post-Soviet memory space, creating memorial shatter zones with regard to the First World War in Ukraine and the Baltic states, where the Soviet memory narrative with its focus on the Russian revolution has been rejected.

Secondly, this also points to some of the issues that have not been very well addressed in the existing research. We need to pay more attention to history on the losers' side; not in Vienna and Berlin, but in the peripheries, in the towns of Bosnia, Croatia, Western Ukraine and other places along the Eastern front – on this point Professor Hausmann appears quite correct. We should also look more closely at social history and what happened in the countryside of the Austro-Hungarian Empire, when the state system collapsed. There is much to be done; for example we still only have old and rather uncertain estimates of the numbers of South Slavs who fought and died in the Empire's armies. Furthermore, we need to work transnationally, this is only natural when researching a period before the nations were created. For example, to be able to learn what happened in, say, the city of Rijeka/Fiume in the war years, we would need to work with Croatian, Hungarian, Italian and Austrian archival materials. Finally, we should look much more at the immensely complicated legacy that the war left to the interwar societies in Central, Eastern and Southeastern European regions, both with regard to politics, culture, social life and memory.⁷³

⁷¹ Interview with the minister: "Glavne zvijezde su potonuli brodovi Szent István I Baron Gautsch," *Jutarnji list* 23 oktober 2014, <http://www.jutarnji.hr/glavne-zvijezde-su-potonuli-brodovi-szent-istv-n-i-baron-gautsch/1134763/>

⁷² Tea Sindbæk Andersen, 'Lessons from Sarajevo and the First World War: From Yugoslav to National Memories', *East European Politics and Societies* 30, 2016, 1, 34–54

⁷³ John Paul Newman and others have already made some great contributions in this direction. See Newman, *Yugoslavia in the Shadow of War*.

**How can the history of the World War I be written today?
About Ukrainian perspective of the European history
of the World War I
(Propositions for discussion)**

In the basis of the traditional rubric of the Forum was laid the speech of Prof. Dr. Guido Hausmann at the final roundtable “How to write the history of World War I” of the International Conference “World War I: Ukrainian Dimension,” held in Lviv on September 12–14, 2014. The issues, which were brought up in this speech, created a thematic core of the Forum, where experts, who did not take part in the conference, were invited to express their thoughts. Thus, in accordance with the topic “How can the history of World War I be written today?” and raised question about Ukrainian perspective in European history of World War I in this section known historians debate on: the ratio of supranational (international and transnational) European and global perspectives of studying this war; the violence as a central new topic of historiography of World War I; the specifics of the “new war history” and study the interaction between the front and rear as one of its main objectives; the learning about World War I as the war and tragedy, and also the generator of political opportunities and conditions for national states formation.